

— DE KLEINE —

CICERO

Mensen en goden

De kleine Cicero

In dezelfde serie verschenen eerder:

De kleine Livius. Hoogtepunten uit De geschiedenis van Rome

De kleine Ovidius. Hoogtepunten uit Metamorphosen

De kleine samenzwering van Catilina

Euripides Bakchanten

De kleine Cicero

Mensen en goden

Met een inleiding van Vincent Hunink

Vertaald door Vincent Hunink, W. A. M. Peters en
Hedwig W. A. van Rooijen-Dijkman

Met illustraties van Hanneke van der Hoeven

Athenaeum — Polak & Van Genneep
Amsterdam 1999

Athenaeum—Polak & Van Gennep is een imprint van Em. Querido's Uitgeverij BV, Amsterdam.

Copyright © 1999 by Em. Querido's Uitgeverij BV, Amsterdam. Copyright illustrations © 1999 by Hanneke van der Hoeven. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Em. Querido's Uitgeverij BV, Singel 262, 1016 AC Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from Em. Querido's Uitgeverij BV, Singel 262, 1016 AC Amsterdam.*

ISBN 90 253 0646 2 / NUGI 301

Inhoud

Inleiding 7

Schrijven over filosofie 17

Bestaan de goden? 23

Bemoeien de goden zich met de mens? 36

Hoe kennen we de wil van de goden? 50

Genot als maatstaf voor de mens 72

Hogere idealen 79

Rijk maar ongelukkig 88

Over de vertaling 93

Noten 94

Inleiding

In de Romeinse letterkunde is Marcus Tullius Cicero (106-43 voor Chr.) misschien wel de meest invloedrijke prozaschrijver geweest. We bezitten een omvangrijk oeuvre van zijn hand: in de bekende tweetalige *Loeb*-serie beslaat het niet minder dan negentwintig delen. Grofweg kan dit werk worden verdeeld in vier groepen. Grote bekendheid verwierf Cicero zich vooral met zijn vele redevoeringen, zoals de beroemde redevoeringen tegen Catilina. In een aantal meer technisch getinte traktaten schreef hij daarnaast over de praktijk en theorie van de redenaarskunst. Een soms heel andere Cicero zien we in de verschillende verzamelingen brieven, zoals de Brieven aan Atticus, zijn levenslange boezemvriend. De meeste van deze brieven zijn door Cicero nooit bestemd geweest voor publicatie. Hij spreekt erin over zijn werk, zijn zaken en persoonlijke problemen en toont zich zo ook van zijn menselijkste, zwakste kant. Daarnaast zijn de brieven een belangrijke historische bron, omdat ze uitvoerig ingaan op de politieke gebeurtenissen en ontwikkelingen in Rome. En tenslotte is Cicero als schrijver actief geweest op nog een ander vlak, dat van de filosofie en de religie.

Voor Cicero's tijd was de Griekse filosofie maar in beperkte mate in de Romeinse cultuur doorgedrongen. Natuurlijk bestudeerde men Plato en Aristoteles en maakte men zich vertrouwd met de voornaamste filosofische richtingen uit de Hellenistische tijd, die van

Epicurus en de Stoa en de uit de school van Plato voortgekomen, 'sceptisch' gezinde Academie. Vooral na de verovering van Griekenland door Rome (in de loop van de tweede eeuw voor Chr.) werd het binnen de hoogste kringen gebruikelijk om in de opleiding ook wat aan filosofie te doen. Daartoe reisden jonge, welgestelde Romeinen naar Griekenland of Griekstalig gebied, of men ging in de leer bij Griekse leermeesters die naar Rome trokken. Filosofie was en bleef Grieks.

In de Latijnse letterkunde werden de sporen van de Griekse filosofie geleidelijk wel zichtbaar. Maar echt filosofische werken in het Latijn waren er tot aan Cicero's tijd niet. Pas met zijn tijdgenoot Lucretius (eerste helft van de eerste eeuw voor Chr.) kreeg Rome een filosofisch werk van eigen bodem. In zijn groots opgezette gedicht *De rerum natura* ('Over de natuur') geeft Lucretius op poëtische wijze de hoofdlijnen weer van de leer van Epicurus (verderop in deze inleiding meer hierover). Samen met de Stoïsche leer was het vooral deze filosofie die in Rome populariteit verkregen had. Cicero was gevoelig voor de schoonheid van Lucretius' werk, maar hij had persoonlijk niet veel op met de leer van Epicurus. Tijdens de studies in zijn jonge jaren had hij zich vooral aangetrokken gevoeld tot de Academie. Daarnaast getuigt zijn werk, evenals dat van veel andere Romeinen, van invloeden van de Stoa.

Het was pas in een laat stadium van zijn leven dat de filosofie voor Cicero als schrijver een hoofdrol ging spelen. Zijn persoonlijke omstandigheden waren hiervoor bepalend. In de jaren 55-51 kon Cicero zijn politieke invloed niet meer nadrukkelijk doen gelden, zoals in de jaren daarvoor. Een groep van drie machtige mannen

had de handen ineengeslagen en maakte feitelijk de dienst in Rome uit: het Driemanschap van Pompeius, Caesar en Crassus. Tegenover deze grote namen zag Cicero zich als redenaar, politicus en staatsman in de marge gedrongen. Teleurgesteld trok hij zich terug van het politieke toneel en wijdde zich aan het schrijven van enkele filosofische geschriften met een sterk staatkundig karakter: *De republica* ('De staat') en *De legibus* ('De wetten'), titels die niet toevallig teruggaan op beroemde werken van Plato. Ook de in deze werken toegepaste dialoogvorm verwijst vooral naar die grote Griekse filosoof, al zijn Cicero's dialogen veel minder levendig dan die van Plato.

Rustige studie wisselde in Cicero's leven regelmatig af met praktische werkzaamheid, precies zoals hij het zelf zo vaak als ideaal verwoordde. Gedurende enkele jaren werd hij opnieuw actief, nu als bestuurder van de verre provincie Cilicië, gelegen in het huidige Turkije. In die hoedanigheid had hij zelfs de dagelijkse leiding van veldslagen en belegeringen door Romeinse legereenheden! Na een succesvolle campagne keerde hij terug naar Rome. Daar bleek de republiek van weleer niet meer hersteld te kunnen worden. Caesar en Pompeius waren inmiddels in een bloedige burgeroorlog verwickeld geraakt. Cicero maakte enkele minder gelukkige politieke keuzes en zag zich gedwongen opnieuw de luwte van de studeerkamer op te zoeken. In de jaren dat Caesar de alleenheerschappij in Rome voerde (47-44 v.Chr.) vond Cicero opnieuw een veilig toevluchtsoord in de filosofie. Ditmaal wijdde hij zich er met nog meer inzet en overgave aan, wat leidde tot een nog grotere productie aan boeken. Uit deze periode stammen de filosofische ge-

schriften waaruit in dit boekje fragmenten zijn opgenomen.

Cicero's bedoelingen waren niet precies dezelfde als in zijn eerdere filosofische periode. Afgezien van het baanbrekende werk van Lucretius was de filosofie nog altijd een exclusief Griekse aangelegenheid. Daarin wilde Cicero, wie het ook in de studeerkamer niet aan ambities ontbrak, definitief verandering brengen. Hij stelde zich kortweg ten doel de belangrijkste inzichten van de Griekse filosofie op een aantrekkelijke en adequate manier in het Latijn weer te geven.

Opnieuw kiest hij in deze werken, zoals *De natura deorum* ('Over het wezen van de goden') of *De divinatione* ('Over voorspellingskunst') geregeld voor de dialoogvorm, waarbij dan stevast bekende Romeinse tijdgenoten optreden als vertegenwoordigers van de diverse denkrichtingen. Dat Cicero soms ook zelf als spreker optreedt en een theorie uitlegt of bekritiseert hoeft geen verbazing te wekken: bescheidenheid is hem goeddeels vreemd. Romeinse personages, Romeinse voorbeelden, een Romeinse atmosfeer: dat alles geeft aan zijn wijsgerige boeken een eigen on-Griekse kleur.

Cicero was zich van het belang en de originaliteit van zijn werk zeer wel bewust. Die originaliteit bestond niet in het ideaal een eigen filosofisch systeem of een eigenzinnige synthese van bestaande denkrichtingen te maken, maar in een goede weergave van de Griekse filosofie in het Latijn. Daarvoor moest Cicero bovenal zijn talenten als schrijver gebruiken. Daartoe behoorden met name het talent tot improvisatie en zijn taalscheppend vermogen. Want om Griekse begrippen in het Latijn

weer te geven was het nodig om nieuwe woorden te maken of bestaande woorden met nieuwe betekenissen te verrijken. Cicero deed dat met succes en legde daarmee de basis voor het filosofisch en theologisch vocabulaire van het Westen tot op de dag van vandaag.

Een rode draad in Cicero's filosofische werken vormen vragen die te maken hebben met 'goden en mensen'. Bestaan er goden, en zo ja, wat doen ze dan eigenlijk voor de mens? Kunnen we weten wat ze met ons van plan zijn? En wat is het ideaal voor het menselijk leven? Hebben we plichten ten opzichte van de goden? En tegenover elkaar? Waar moet je je nu concreet op richten en hoe moet je het bestaan vormgeven? Dat zijn dringende vragen, die ook vandaag de dag niets aan relevantie hebben verloren.

Cicero's behandeling van die vragen levert niet direct pasklare antwoorden op. Vaak laat hij verschillende visies de revue passeren, om vervolgens ook belangrijke kritiekpunten aan te roeren. Cicero's filosofische werken lijken nogal eens te eindigen met een sceptische noot: aperte onzin, zoals de leer van Epicurus door Cicero wordt aangeduid, wordt als belachelijk ter zijde geschoven, maar andere visies blijven soms als mogelijkheid staan, zonder dat er zekerheid geboden wordt.

Godsbeeld en mensbeeld hangen binnen de filosofische stromingen die Cicero bespreekt nauw met elkaar samen. De Epicureeërs erkennen het bestaan van de goden, om de eenvoudige reden dat de mensheid altijd en overal concepten van goden heeft. Maar de wereld is volgens Epicurus ontstaan door toevallige botsingen van

atomen en kan dus niet het resultaat zijn van goddelijke werkzaamheid. De goden leven dan ook een heerlijk leven van rust en geluk. Ze bemoeien zich niet met het menselijk bestaan met al zijn ups en downs. Zo hoeft de mens dus ook geen angst voor de goden te hebben en past hem eigenlijk alleen bewondering voor hen. De hoogste norm voor de mens is gelegen in *voluptas*. Daarmee is geen woeste genotsdrift bedoeld (zoals door Epicurus' tegenstanders vaak is gesuggereerd), maar veeleer een kalm en bedachtzaam vermijden van alles wat negatief is en een streven naar persoonlijke harmonie en gemoedsrust.

De Stoa bespeurt in alles en iedereen een goddelijke ratio, die de leiding heeft van de hele wereld en allesbepalend is. Deze visie laat meer ruimte voor concepten van goddelijke invloed op het menselijk bestaan, en zelfs voor bepaalde traditionele godenverhalen, die allegorisch kunnen worden uitgelegd. De mens dient zich natuurlijk naar die goddelijke rede te richten en in harmonie daarmee te leven. Wie dat doet is volgens de Stoa wijs en deugdzaam. Zo'n ideale mens kent geen schadelijke begeerten en emoties meer en schikt zich onverstoord naar alles wat noodzakelijkerwijs gebeurt.

De Epicureïsche en Stoïsche visies lijken elkaar in hun consequenties niet zoveel te ontlopen. Maar in de oudheid voelde men ze als nagenoeg absolute tegenstellingen. Voor kritische tegenstanders van deze meer 'dogmatische' richtingen was het niet moeilijk ze tegen elkaar uit te spelen en ze beide met harde argumenten te bestrijden. Deze meer sceptische houding vinden we in Cicero's filosofische werken vertegenwoordigd bij aanhangers van de Academie. Cicero zelf voelde zich van

oudsher bij deze denkrichting thuis, al laat hij ook regelmatig zijn sympathieën voor de Stoa doorschemeren.

Toch zou het verkeerd zijn om Cicero als een aartsrationalist of zelfs bestrijder van de godsdienst te zien. Het is van cruciaal belang om een onderscheid te maken tussen de filosofische discussie in zijn werk en zijn praktische opstelling als Romein.

Voor een volbloed Romein stond de godsdienstige praktijk nooit serieus ter discussie. Het ging daarbij dan ook niet om een kwestie van persoonlijke overtuiging of engagement, maar om *dadēn*, zeker in Cicero's tijd. In de Romeinse wereld liet het de overheid grotendeels koud in wat of wie men persoonlijk geloofde. De Romeinse staatgodsdienst was een zaak van handelen en bovenal een sociaal gebeuren. Op bepaalde momenten waren er rituele handelingen te verrichten, zoals het brengen van een offer, of afwachten van een voorteken, of andere feestelijke plechtigheden. Daaraan werd men geacht mee te doen of formeel steun te betuigen. Maar verder ging het dan ook niet.

Criteria als waarheid of geloof spelen een rol in de filosofische discussie en de persoonlijke levensovertuiging, maar hebben voor Cicero niets te maken met de godsdienstige praktijk van alledag. Zo kan het dat hij als denker ernstige twijfel heeft aan het bestaan van goden, en al helemaal aan de voorspellingskunst, maar zich tegelijkertijd in zijn optreden als gezagsdrager geen moment verzet tegen de gangbare godsdienstige gebruiken. Sterker nog: hij acht die een belangrijk bindmiddel in de maatschappij. Je mag dus wel nadenken en twijfelen over de goden, vindt Cicero, zolang in de praktijk maar

niet wordt getornd aan de tradities.

Met dit standpunt heeft Cicero in de loop der eeuwen tamelijk weinig waardering geoogst. Voor echte filosofen geldt het als 'half werk': rationeel denken dat zonder consequenties blijft. En andersom vinden veel mensen het algaauw nutteloos of zinloos om te speculeren over wat de praktijk te boven gaat. Toch wordt met deze beide visies geen recht gedaan aan Cicero als filosofisch schrijver. Een oorspronkelijk denker of systeembouwer was hij zeker niet en ambieerde hij ook niet te zijn. Aan zo'n norm mag je Cicero dus eigenlijk niet afmeten. Maar waarom verdienen zijn werken dan wel de aandacht?

Om te beginnen is er zijn fraai gestileerde, verzorgde taal, die vele eeuwen een belangrijk model is gebleven voor Latijns proza en aan zeggingskracht nog altijd niets heeft ingeboet. Verder betwist niemand het historisch belang van Cicero's import van de Griekse filosofie in het Latijn. Hij vormt eenvoudig een belangrijk hoofdstuk in de lange geschiedenis van het westerse denken. Zonder Cicero's werk zouden we van bepaalde stromingen uit de Griekse filosofie niet zoveel weten.

Maar misschien is er nog iets meer te zeggen. Je zou kunnen stellen dat juist Cicero's omzichtige behandeling van de Grote Vragen onze blijvende interesse verdient. Hij geeft geen perfect sluitende, glasheldere antwoorden, maar blijft ook aarzelen. Hij schrikt niet terug voor een lichte inconsequentie of een element van persoonlijke inbreng. Dat is zijn zwakte, maar ook zijn sterkte. Vooral in het postmoderne tijdperk, nu de meeste 'grote verhalen' hebben afgedaan, kunnen we Cicero als denker misschien weer gaan waarderen.

Door zijn grote elegantie en innemende stijl nodigt

Cicero zijn lezers nog altijd uit om over de vragen rondom goden en mensen na te blijven denken. En dat is iets waar zeker niet alle schrijvers van filosofische boeken in slagen.

Vincent Hunink

Schrijven over filosofie

In de inleiding op zijn werk Over het wezen van de goden zet Cicero uiteen wat het belang van het onderwerp is. Tevens gaat hij in op zijn persoonlijke motivatie om filosofische boeken te schrijven. (DE NATURA DEORUM I 1-10)

In de filosofie, beste Brutus, zijn veel dingen nog volstrekt onvoldoende uitgezocht. Maar het probleem van het wezen van de goden is wel heel moeilijk en ondoorgrondelijk, zoals je wel weet. Toch is dat belangrijk voor de kennis van de ziel en onmisbaar voor de organisatie van de godsdienst.

De opvattingen van de grootste geleerden hierover zijn zo talrijk en uiteenlopend dat ze een sterk argument leveren voor de stelling dat onwetendheid de basis van de filosofie vormt, en dat de Academici er verstandig aan hebben gedaan om bij onzekere kwesties 'geen uitspraak te doen'. Want wat is meer misplaatst dan een overhaast oordeel? En wat is zo overhaast, en zozeer de ernst en standvastigheid van een wijze onwaardig als een onjuiste mening huldigen of zonder enig voorbehoud een theorie verdedigen die nog onvoldoende is doordacht en begrepen?

Dit probleem is een goed voorbeeld. De meerderheid heeft de opvatting die het meest waarschijnlijk is en waar we allemaal van nature bij uitkomen: dat de goden bestaan. Protagoras echter verklaarde dat hij hieraan twijfelde, terwijl Diagoras van Melos en Theodorus van

Cyrene het bestaan van goden geheel ontkenden. Maar onder degenen die geloven aan het bestaan van goden is zo'n verdeeldheid en onenigheid dat het al lastig zou zijn om hun meningen zelfs maar op te sommen. Want over de gedaanten van de goden, hun verblijfplaatsen en hun levenswijzen wordt veel gezegd. En in de discussies tussen filosofen hierover blijkt steeds de grootste onenigheid te bestaan.

De vraag waar alles om draait, is of ze niets doen, niet handelen en geheel vrij zijn van de zorg en het bestuur van de wereld, of dat alles juist vanaf het begin door hen is gemaakt en ingericht en tot in de eeuwigheid geleid en bewogen wordt. Vooral hierover bestaat grote onenigheid. Maar als dit niet wordt uitgemaakt, zullen de mensen onvermijdelijk in grote onzekerheid verkeren en onwetend blijven van de allerbelangrijkste zaken.

Er zijn (en waren) filosofen die verkondigen dat de goden zich absoluut niet bekommeren om het menselijk reilen en zeilen. Maar als hun opvatting juist is, hoe zou er dan nog vroomheid kunnen bestaan, of godsvrucht of godsdienst? Want al die dingen kunnen alleen eerlijk en oprecht bewezen worden aan de goddelijke machten als die ze ook opmerken, en als de onsterfelijke goden ook diensten bewijzen aan de mensheid. Als de goden ons echter niet kunnen en willen helpen, zich helemaal niet om ons bekommeren en niet eens opmerken wat wij doen, en als zij geen enkele invloed kunnen hebben op het leven van de mensen, waarom zouden we de onsterfelijke goden dan nog vereren, verheerlijken of aanbidden? In uiterlijke vorm en valse schijn kan vroomheid niet bestaan, net zomin als de andere deugden. En met vroomheid verdwijnen ook godsvrucht en godsdienst,

en op hun verdwijning volgt ontwrichting en grote chaos in het leven. Ik ben zelfs bang dat als vroomheid jegens de goden verdwenen is, ook trouw, broederschap van mensen en de voortreffelijkste van alle deugden, rechtvaardigheid, zullen verdwijnen.

Maar er zijn ook andere filosofen, en wel grote en vooraanstaande, die verkondigen dat heel de wereld wordt bestuurd en geleid door een goddelijke geest en rede. En dat niet alleen: diezelfde goden zouden ook aandacht en zorg besteden aan het menselijk leven. Want graan en andere veldvruchten, maar ook het klimaat, de seizoenen en het weer, waardoor alles wat de aarde voortbrengt op de juiste tijd rijp wordt, zijn volgens hen aan de mensheid geschonken door de onsterfelijke goden. Deze filosofen hebben veel dingen geïnventariseerd (verderop in dit boek meer hierover) die door de onsterfelijke goden bijna ontworpen lijken voor menselijk gebruik. Carneades heeft deze visie zo uitvoerig bestreden, dat hij bij kritisch denkende mensen het verlangen wekte om de waarheid te ontdekken.

Er is geen onderwerp waarover zowel ongeschoolden als geschoolden zozeer van mening verschillen. De opvattingen zijn zo talrijk en onderling zo verschillend dat het goed mogelijk is dat er geen enkele van waar is, en tegelijk onmogelijk dat er meer dan één van waar is.

In deze kwestie kunnen we welwillende critici tevredenstellen en kwaadaardige betweters weerleggen: de laatsten zullen spijt hebben van hun afkeuring en de eersten zullen blij zijn dat ze weer iets geleerd hebben. Want vriendelijk bedoelde tegenwerpingen vragen om nadere uitleg, maar vijandelijke aanvallen om weerlegging.

Ik constateer dat er veel gepraat wordt over de vele boeken die ik in korte tijd heb geschreven, en dat de reacties uiteenlopen. Sommigen vragen zich af vanwaar ik plotseling zo'n interesse in filosoferen heb gekregen, anderen willen graag weten welk standpunt ikzelf in afzonderlijke kwesties inneem. Velen, zo heb ik gemerkt, verbazen zich erover dat mijn voorkeur juist uitgaat naar een filosofie die het licht van de dingen wegneemt en ze als het ware in duisternis hult, en dat ik het tegen alle verwachting in heb opgenomen voor een denkrichting die al lange tijd geen aanhangers meer kent en opgegeven is.

Toch ben ik niet plotseling begonnen met het beoefenen van filosofie. Vanaf mijn prille jeugd heb ik mij in niet geringe mate aan dat vak gewijd en mij erop toegelegd. Juist wanneer ik het minst die indruk wekte, filosofeerde ik het meest. Dat moge blijken uit mijn redevoeringen, die vol filosofische ideeën zitten, uit de goede contacten met grote geleerden, die mijn huis steeds eer aandeden, en uit mijn omgang met de vooraanstaande denkers Diodotus, Philo, Antiochus en Posidonius, door wie ik ben opgeleid. En bovendien, als alle filosofische theorieën gericht zijn op het gewone leven, geloof ik dat ik zowel in het openbaar als privé in praktijk heb gebracht wat de wijsbegeerte voorschrijft.

Als iemand me dan vraagt wat me er nu toe heeft gebracht om het pas zo laat op schrift te stellen: niets laat zich gemakkelijker verklaren! Toen ik namelijk op non-actief stond en de toestand van de staat zodanig was dat hij niet anders meer bestuurd kon worden dan door de bezielende leiding van één man, toen was ik van mening dat in de eerste plaats de staat ermee gediend zou zijn als

de filosofie aan onze burgers zou worden uitgelegd. Ik achtte het van groot belang voor de eer en het aanzien van de staat dat zulke gewichtige en verheven zaken ook in de Latijnse literatuur zouden worden verwoord. En ik heb des te minder spijt van mijn onderneming nu ik duidelijk constateer bij hoevelen ik interesse heb weten te wekken voor zowel het bestuderen als het zelf schrijven van verhandelingen. Nogal wat mensen die zich in de Griekse cultuur hebben verdiept, konden hun kennis niet delen met hun medeburgers: wat ze van de Grieken hadden geleerd, zo meenden ze, kon niet in het Latijn uitgedrukt worden. Hier hebben we inmiddels zoveel terrein gewonnen dat we zelfs in rijkdom van woorden niet voor de Grieken onderdoen.

Een tweede stimulans om me hiermee bezig te houden was mijn psychische toestand. Door een groot en ingrijpend verlies had ik een zware klap gekregen.¹ Als ik hiervoor een betere verlichting had kunnen vinden, had ik niet hiertoe mijn toevlucht genomen. En ik kon er geen groter voordeel uit putten dan wanneer ik me niet alleen zou wijden aan het lezen van boeken maar ook aan het integraal behandelen van de filosofie. Al haar aspecten en al haar onderdelen leert men juist dan het gemakkelijkst kennen wanneer complete vraagstukken schrijvenderwijze worden uitgezocht. Er is namelijk een wonderlijke samenhang en aaneenschakeling tussen alle thema's: het een is gekoppeld aan het ander, en alles blijkt met alles verbonden en verstrengeld.

Wie wil weten wat ikzelf over elk afzonderlijk onderwerp denk, is overdreven nieuwsgierig. Men moet bij discussies immers niet zozeer afgaan op iemands persoonlijk gezag als wel op het gewicht van argumenten.

Vaak vormt het gezag van leraren zelfs een belemmering voor mensen die iets van hen willen leren. Die gaan dan namelijk niet meer af op hun eigen oordeel, maar nemen dat voor waar aan wat duidelijk de goedkeuring wegdraagt van degene in wie ze hun vertrouwen stellen. Ik kan daarom ook niet goedkeuren wat altijd verteld wordt over de volgelingen van Pythagoras. Als zij in een discussie iets beweerden en daarop de vraag kregen waarom dat dan zo was, antwoordden zij (zo wil de traditie) 'hij heeft het zelf gezegd', waarbij 'hij' dan Pythagoras was. Zoveel vermocht zijn *a priori* vaststaand oordeel dat zijn gezag ook zonder argumenten gold.

Bestaan de goden?

Voor het bestaan van de goden werden in de oudheid diverse argumenten gebruikt. Een daarvan was dat de mensen nu eenmaal aangeboren noties van goden hebben. In onderstaand fragment wordt dit idee toegeschreven aan de Griekse filosoof Epicurus. Niet Cicero zelf is aan het woord, maar Velleius, een aanhanger van Epicurus. (DE NATURA DEORUM I 43-45)

‘Wie nagaat hoe ondoordacht en lukraak al deze uitspraken zijn, moet wel verering opvatten voor Epicurus, en hem rekenen onder degenen over wie we het vandaag hebben.

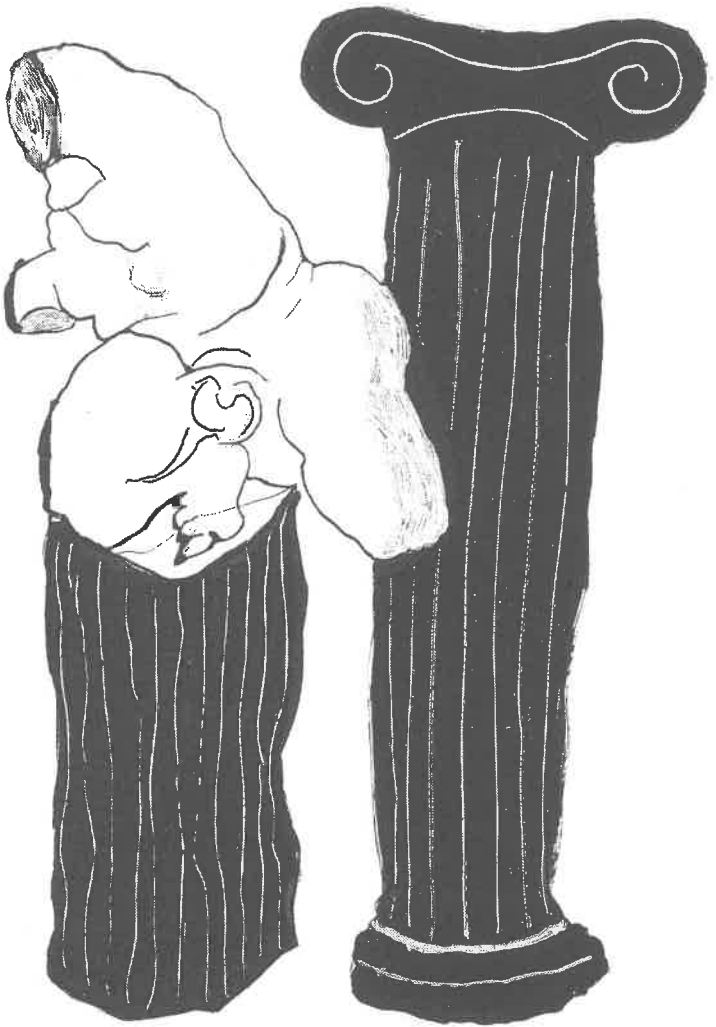
Als enige heeft hij namelijk ingezien, ten eerste, dat de goden bestaan omdat de natuur zelf in ieders geest een concept van hen heeft aangebracht. Welk volk of welk soort mensen heeft van de goden, los van culturele invloeden, niet een bepaald “voorbegrip”? Epicurus gebruikt hiervoor de term *prolèpsis*, dat wil zeggen een soort vooraf in de geest gemaakte voorstelling ergens van, die noodzakelijk is om iets te kunnen begrijpen, onderzoeken of bediscussiëren. Hoe krachtig en nuttig deze theorie is, lezen we in dat goddelijke boek van Epicurus *Over richtsnoer en maatstaf*.

De basis voor dit onderzoek is nu stevig gelegd, zoals jullie zien. Het is namelijk niet door gezag, gewoonte of wet dat het geloof aan goden tot stand gekomen is, maar bij alle mensen heerst er duidelijke eenstemmigheid over. We moeten derhalve inzien dat ze bestaan, omdat

we van hen ingeprente, of beter gezegd aangeboren noties hebben. Iets waarover alle mensen van nature eenstemmig zijn, dat is onvermijdelijk waar; men moet dus toegeven dat de goden bestaan. En aangezien dit zowel bij filosofen als leken vrijwel algemeen aanvaard is, moeten we ook toegeven dat we zeker een "voorbegrip" of "preconcept" van de goden hebben — nieuwe dingen vergen nieuwe termen; zo gebruikte Epicurus zelf het woord *prolēpsis* in een betekenis die er daarvoor nog niet was — en wel een zodanig begrip, dat we denken dat de goden gelukzalig en onsterfelijk zijn. Want de natuur die ons de voorstelling van de goden zelf gaf, grifte ons tevens in de geest dat we ze als eeuwig en gelukzalig zouden beschouwen.

Als dat zo is, dan is het waar wat Epicurus in die beroemde uitspraak zegt: dat wat gelukzalig en eeuwig is, zelf helemaal geen problemen kent en ze ook niet aan een ander bezorgt, en dientengevolge noch door toorn beheerst kan worden, noch door goedgunstigheid, omdat al dat soort dingen horen bij zwakke wezens.

Als het ons er alleen om te doen was de goden vroom te kunnen vereren en van bijgeloof bevrijd te raken, dan zou dit volstaan. Want het verheven wezen van de goden zou door de mensen in alle vroomheid worden vereerd, eeuwig en volkomen zalig als het is — want wat verheven is, wordt terecht vereerd —, en alle angst voor de macht en toorn der goden zou verdwenen zijn — want het is duidelijk dat een gelukzalig en onsterfelijk wezen niets van doen heeft met toorn en gunsten, en als die dingen weg zijn, hangt ons geen angst voor de hemelse machten meer boven het hoofd.'

Een heel ander argument voor het bestaan van de goden was gebaseerd op de voortreffelijkheid van de wereld: daar moest wel een goddelijke hand achter zitten! Dit 'logische' bewijs wordt hier verdedigd door de Stoïcijn Balbus. (DE NATURA DEORUM II 16-17)

'En dan is er het argument van Chrysippus. Deze is ontegenzegglijk een scherpzinnig denker, maar dit lijkt hem toch eerder te zijn ingegeven door de natuur zelf dan voort te komen uit eigen speurwerk.

"Als er namelijk iets bestaat," zegt hij, "wat noch door de menselijke geest, noch door de rede, de kracht of het vermogen van een mens kan worden gemaakt, dan is datgene wat dat gemaakt heeft zeker hoger dan de mens. De hemellichamen en al die dingen die een onvergankelijke orde kennen, kunnen niet door de mens worden gemaakt. Dus is datgene waardoor ze gemaakt worden hoger dan de mens; en hoe zou je dat beter kunnen aanduiden dan als 'god'? Bovendien, als er geen goden zijn, wat kan er dan bestaan dat hoger is dan de mens? De mens beschikt immers als enige over rede, het prachtigste wat er is. Maar dat er een mens zou zijn die niets ter wereld hoger dan zichzelf stelt, dat zou getuigen van een krankzinnige arrogantie. Er is dus wel iets hogers. Bijgevolg bestaat de godheid wel degelijk."

Bij het zien van een groot, mooi huis kom je toch ook niet op het idee dat het gebouwd is voor de muizen en de wezels, zelfs al zie je de eigenaar niet? Maar dat schitterende universum, die hemellichamen in al hun verscheidenheid en schoonheid, de zeeën en landen in al hun weidsheid en grootsheid – wanneer je die beschouwt als jouw eigen domein maar niet dat van de onsterfelijke goden, dan lijk je toch volkomen krankzinnig?

De wereld is niet het product van louter toeval, zoals Epicurus beweert, betoogt Balbus, maar getuigt juist van een grote doelmatigheid en imposante schoonheid. Juist daardoor geloven de mensen in het bestaan van de goden. (DE NATURA DEORUM II 93-104)

'Is het dan vreemd als ik er verstoeld van sta dat er mensen zijn die geloven dat een soort vaste en niet-splitsbare deeltjes zich door de zwaartekracht voortbewegen, en dat de wereld met al haar pracht en met al haar luister slechts het resultaat is van toevallige botsingen van die deeltjes?! Ik begrijp niet hoe iemand dit voor mogelijk kan houden zonder die redenering door te trekken: als je een ontelbaar aantal exemplaren van de eenentwintig letters,² van goud of van wat dan ook, bij elkaar zou gooien en vervolgens op de grond zou uitstorten, dan kunnen daar dus de *Annalen* van Ennius uit resulteren, in leesbare vorm! Nee, ik denk dat het toeval nog niet voor één enkel vers zoveel vermag! Maar zoals die lieden volhouden dat de wereld totstand is gekomen door deeltjes zonder warmte of enige andere "kwaliteit" – *poiotes* in het Grieks – en zonder bewustzijn, maar alleen als gevolg van hun lukrake en toevallige botsingen, of liever gezegd: dat er op ieder moment ontelbare werelden geboren worden en sterven... maar als de wereld het resultaat kan zijn van botsingen van atomen, waarom een zuilengang dan niet? Of een tempel of een huis of een stad? Die dingen kosten toch beduidend minder werk en zijn veel gemakkelijker! Werkelijk, wanneer ze het over de wereld hebben, zeggen ze maar wat. Volgens mij hebben ze nog nooit één blik geworpen op de magnifieke pracht van de hemel, wat meteen mijn volgende onderwerp is.

Er is hierover een fraaie passage bij Aristoteles. "Stel

eens," zegt hij, "dat er mensen bestaan die altijd onder de grond hebben geleefd. Ze hebben goede, prachtige huizen, getooid met beelden en schilderijen en voorzien van alles waar mensen die bij ons als welvarend gelden een overvloed van hebben. Nog nooit zijn ze boven de grond geweest, maar wel hebben ze uit geruchten en verhalen begrepen dat er een bepaalde goddelijke macht en kracht bestaat. Stel nu dat op een goede dag de kaken van de aarde vaneen gaan en dat zij uit hun afgelegen woonplaatsen kunnen ontsnappen en de streken waar wij wonen kunnen bereiken. Plotseling zien ze de aarde, de zeeën, de hemel; ze realiseren zich de grootte van de wolken en de kracht van de winden; en ze aanschouwen de zon en realiseren zich zowel zijn grootte en pracht als zijn werking, dat hij namelijk de dag veroorzaakt door zijn licht over heel de hemel te verspreiden. En ze nemen waar hoe, als de aarde verduisterd raakt door de nacht, de hemel helemaal bezaaid en getooid is met sterren; ze zien de verschillende standen van de maan, nu eens wassend en dan weer krimpend, de opkomst en ondergang van al die hemellichamen en hun in alle eeuwigheid vaste en onveranderlijke banen — als ze dat zien, dan zullen ze heel zeker geloven dat de goden ook echt bestaan, en dat die grote werken van hun hand zijn."

Tot zover Aristoteles. Laten wij ons nu eens een duisternis voorstellen, zo diep als die ooit bij de uitbarsting van de Etna moet zijn geweest in het gebied rond de vulkaan. Twee dagen lang kon een mens zijn medemens niet herkennen, maar toen op de derde dag de zon weer doorbrak, kreeg men het gevoel alsof men herleefde. Als ditzelfde was gebeurd na een eeuwige duisternis, dat we plotseling het licht konden aanschouwen, hoe zouden

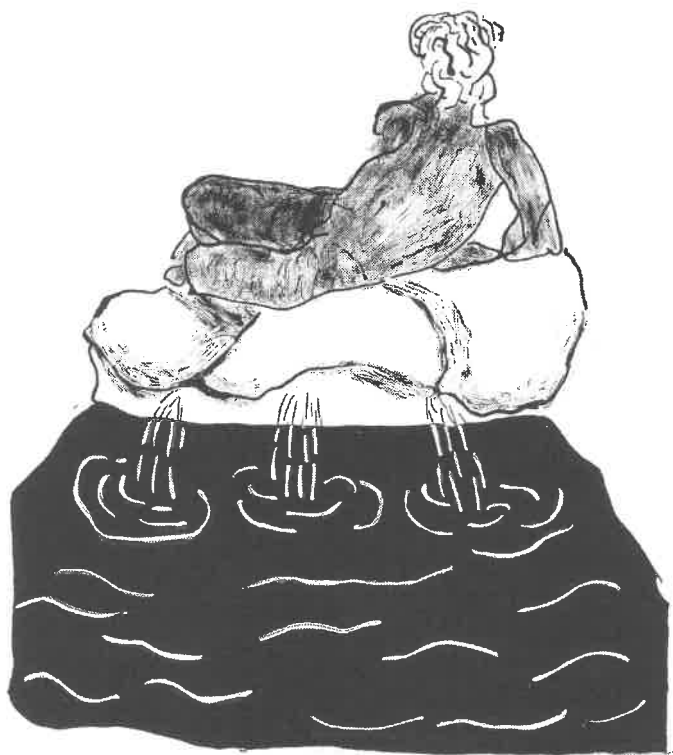
we dan naar de hemel kijken? Ja, het is de dagelijkse gewoonte en de gewenning van onze ogen, waardoor de geest het niet vreemd vindt: we voelen geen verwondering en zoeken niet naar verklaringen voor dingen die we voortdurend zien. Alsof eerder het nieuwe van dingen dan hun grootte ons zou moeten aanzetten tot onderzoek naar de oorzaken!

Wie zou de aanduiding "mens" nog durven gebruiken voor iemand die bij het zien van zulke stabiele bewegingen van de hemel, zo'n vaste ordening van de sterren, zo'n hechte onderlinge samenhang van alles, domweg ontkent dat daar enige rede in schuilt? Voor iemand die zegt dat toeval de enige oorzaak is van dingen die met zoveel wijsheid gedaan worden dat wij er met onze wijsheid helemaal niet bij kunnen? Als we iets zien bewegen door een bepaald mechaniek, zoals een planetarium, een uurwerk, of tal van andere dingen, dan twijfelen we er toch niet aan dat het een werk van de rede is? Maar als we zien hoe de hemel zich continu voortbeweegt met adembenemende snelheid en zich uiterst regelmatig ronddraait, en zodoende de jaarlijkse opeenvolging der seizoenen teweegbrengt, waaraan alles zijn welzijn en voortbestaan dankt, zouden we er dan wél aan twijfelen of dat gebeurt door toedoen van rede? En niet zomaar rede, maar een uitmuntende, goddelijke rede!

Want laten we nu alle subtiele discussies verlaten. We kunnen in zekere zin met eigen ogen de schoonheid aanschouwen van alles waar we de goddelijke voorzienigheid in herkennen.

Om te beginnen kan men de hele aarde bekijken. Zij is geplaatst in het middelste gedeelte van de wereld. Zij is massief, bolvormig, van alle kanten gerond als gevolg

van de zwaartekracht en bekleed met bloemen en planten, bomen en gewassen: alles in ongelooflijke hoeveelheden en eindeloze variaties. Voeg daarbij onuitputtelijke, koele bronnen; helder stromende rivieren, met oevers gehuld in groen gewaad; holle, diepe grotten; ruwe rotsen; hoog overhangende bergen en uitgestrekte vlakten; voeg daarbij nog verzonken goud- en zilveraders en onbeperkte voorraden marmer. En dan de die-

ren, wat zijn er veel soorten, tam en wild! Denk eens aan alle vogels die vliegen en zingen, aan het vee in de weiden en al wat leeft in het bos! Wat moet ik nog zeggen over de mens? Hij is als het ware aangesteld als bebouwer van de aarde. Hij duldt niet dat ze verwildert door woeste monsters of onbewoonbaar wordt door ongebreidelde plantengroei. Door zijn arbeid staan bouwland, eilanden en kusten bezaaid met schitterende huizen en steden. Als we dit met onze ogen even goed konden bekijken als met onze geest, zou niemand nog twijfelen aan de goddelijke rede bij het bezien van de aarde als geheel.

En dan de zee, wat is die ontzettend mooi! Hoe prachtig is ze als geheel, en wat heeft ze een rijkdom en keur aan eilanden, wat een prachtige kusten en stranden! En hoeveel verschillende soorten waterdieren bevat zij! Sommige beesten leven onder water, andere drijven en zwemmen aan de oppervlakte, weer andere hechten zich met hun schalen vast aan de rotsen. En de zee zelf wil naar het land toe en speelt op de kust, zodanig dat de twee elementen tot één lijken samengesmolten.

Hierop volgt, grenzend aan de zee, de lucht. Ze is bij dag en bij nacht verschillend. Nu eens wordt ze dun en ijl en stijgt ze omhoog; dan weer verdicht ze zich en pakt ze zich samen tot wolken, waarin ze vocht verzamelt om de aarde met regen te besproeien; dan weer stroomt ze hierheen en daarheen en veroorzaakt op die manier wind. Diezelfde lucht brengt ook de jaarlijkse afwisselingen van kou en hitte, ondersteunt de vogels op hun vlucht, en voedt en onderhoudt levende wezens wanneer ze als adem geïnhaleerd wordt.

Dan is er nog het uiterste en hoogst boven onze woonplaatsen verheven element, de al omgevende en

samenhoudende omspanning van de hemel, die ook "ether" wordt genoemd. Dit is de verste rand en begrenzing van de wereld; hierin doorlopen die vurige gestalten op de meest bewonderenswaardige manier hun geordende banen. De zon, vele malen groter dan de aarde, draait om de aarde heen en veroorzaakt de dag en de nacht door zijn opkomst en ondergang. Nu eens komt hij dichterbij, dan weer gaat hij verder weg. Zo maakt hij elk jaar twee zonnewendes, waartussen het gelaat van de aarde nu eens als het ware betreft, en dan weer vrolijk wordt en samen met de hemel lijkt te lachen. De maan is groter dan de helft van de aarde, zoals de sterrenkundigen bewijzen. Ze beweegt zich in dezelfde banen als de zon, nu eens dichterbij de zon, dan weer verder ervan af. Het licht dat ze van de zon ontvangt, stuurt ze naar de aarde, en zelf kent ze verschillende wisselingen in licht. Ook komt het voor dat ze dwars voor de zon komt te liggen en het stralende licht ervan verduistert, en anderzijds dat ze in de schaduw van de aarde valt — als ze helemaal tegenover de zon staat — en zo door de tussenpositie en tussenligging van de aarde plotseling uitdooft. De planeten ofwel "zwervende sterren" bewegen zich in dezelfde banen rondom de aarde; op dezelfde manier komen ze op en gaan ze weer onder. Soms versnellen hun bewegingen, dan weer vertragen ze, en vaak komen ze zelfs tot stilstand. Er is geen indrukwekkender, geen fraaiër schouwspel denkbaar.'

Het soort argumenten dat de Stoïci gaven was vatbaar voor kritiek. In Cicero's boek over de goden worden ze hard onderuitgehaald door de Academicus Cotta. (DE NATURA DEORUM III 22-26)

‘Op dit hele thema kan het oude, korte en volgens jou scherpzinnige syllogisme van Zeno nader worden toegepast. Zeno kwam namelijk tot het volgende syllogisme: “Wat over rede beschikt is hoger dan wat niet over rede beschikt. Niets is hoger dan de wereld. Dus beschikt de wereld over rede.” Als je dit aanneemt, zul je ook tot de conclusie komen dat de wereld uitstekend een boek kan lezen! Want in de voetsporen van Zeno kun je ook het volgende syllogisme formuleren: “Wat geletterd is, is hoger dan wat niet geletterd is. Niets is hoger dan de wereld. Dus is de wereld geletterd.” Op die manier is de wereld ook welsprekend, wiskundig begaafd, muzikaal, geleerd op alle gebieden, en uiteindelijk zelfs een filosoof!

Je hebt vaak gezegd dat de wereld de bron van alles is, en dat de natuur niet het vermogen heeft om dingen voort te brengen die ongelijk zijn aan haarzelf. Moet ik dan toegeven dat de wereld niet alleen levend en wijs is, maar ook lier en trompet speelt, omdat zij mensen voortbrengt die deze kunsten beheersen? Kortom, die vader der Stoïci draagt geen enkele reden aan waarom we zouden moeten geloven dat de wereld over rede beschikt, of zelfs maar dat ze levend is. Dus is de wereld niet god. Maar toch is de wereld het hoogste wat er is, het mooiste, het heilzaamste voor de mens, het fraaiste van aanblik en het meest regelmatig in beweging.

Maar als de wereld als geheel dus niet god is, zijn de sterren dat net zomin. In hun ontelbare aantallen had jij

ze gerangschikt onder de goden. Je was verrukt door hun gelijkmatige en eeuwige banen. En waarachtig niet ten onrechte, want ze zijn van een indrukwekkende en ongelooflijke regelmaat. Maar, Balbus, we hoeven niet alles wat een vaste en regelmatige baan beschrijft eerder aan een god toe te schrijven dan aan de natuur. Is er iets regelmatigers denkbaar dan de Euripus bij Chalcis met zijn voortdurende wisseling van stroomrichting, of de Straat van Messina of de kolkende Oceaan op de plek waar "de woeste zee Europa scheidt van Afrika."⁴ En zou het getij aan de Spaanse of Britse kust met zijn vaste tijden van eb en vloed onmogelijk zijn zonder een god? Als we alle bewegingen en alles wat een vaste tijdsvolgorde aanhoudt goddelijk noemen, kijk dan maar eens goed of we niet ook derdendaagse en vierdendaagse koorts goddelijk moeten noemen! Want is er iets zo regelmatig als het proces van hun terugkeer? Voor al dit soort zaken moet een rationele verklaring gegeven worden. Dat kunnen jullie echter niet en daarom nemen jullie min of meer je toevlucht tot de godheid.

Ook Chrysippus' uitspraken vond jij scherp. De man is ongetwijfeld een veelzijdig en doorgewinterd denker — veelzijdig noem ik mensen die snel veel zijden van iets kunnen beschouwen; doorgewinterd mensen van wie de geest in de praktijk is gehard, als handen door het werk. Welnu, hij zegt: "Als er iets is wat de mens niet kan maken, dan is degene die het wel kan maken hoger dan de mens; de mens kan de dingen van de wereld niet maken; wie dat wel heeft gekund staat dus boven de mens; maar wie kan boven de mens staan behalve de godheid? Dus bestaat de godheid."

Dit blijft allemaal steken in dezelfde fout als die uit-

spraken van Zeno: er wordt niet precies aangegeven wat nu “hoger” is en “hoger staand”, en wat het verschil is tussen natuur en rede. Hij beweert ook dat als er geen goden zijn, de mens het hoogste van heel de natuur is; maar zo’n gedachte bij een mens, dat de mens het hoogste is, acht hij een blijk van opperste arrogantie. Goed, het is misschien arrogant om jezelf meer waard te vinden dan de wereld. Maar het is niet arrogant en juist verstandig om te beseffen dat je als mens bewustzijn en rede hebt, maar Orion en de Hondster niet.

Hij zegt ook: “Als een huis mooi is, kunnen we eruit opmaken dat het voor zijn eigenaren is gebouwd, niet voor de muizen. Zo moeten we de wereld dus zien als het huis van de goden.” Dat zou ik ook beslist doen als ik dacht dat zij gebouwd was en niet, zoals ik zal laten zien, door de natuur gevormd.’

Bemoeien de goden zich met de mens?

Over het bestaan van goden heerste in de oudheid uiteindelijk vrij algemene overeenstemming. Over de mate waarin zij voor de mensen zorg dragen, liepen de meningen verder uiteen. Volgens de Stoïci is die zorg heel groot: de wereld is gemaakt voor de mens. Aan het woord is opnieuw Balbus. (DE NATURA DEORUM II 154-162)

'Ik kom geleidelijk tot een afronding van mijn betoog. Er rest mij nog aan te tonen dat alle dingen ter wereld die de mens gebruikt, ook zijn gemaakt en bedacht omwille van de mens.

Op de eerste plaats is de wereld zelf gemaakt omwille van goden en mensen, en al wat zich erin bevindt is bedacht en uitgevonden tot profijt van de mens. De wereld is namelijk min of meer het gemeenschappelijk huis van goden en mensen, of de stad die ze delen; zij zijn namelijk de enigen die rede hebben en leven naar recht en wet. Zoals we er dus van uit mogen gaan dat Athene en Sparta zijn gesticht omwille van de Atheners en de Spartanen, en zoals over alles in die steden met recht wordt gezegd dat het van de bevolking is, zo mogen we ervan uitgaan dat alles op de hele wereld van de goden en de mensen is.

De kringlopen van zon en maan en de rest van de sterren dienen vooral de coherentie van de wereld, maar verschaffen daarnaast een mooi schouwspel aan de mens. Geen aanblik is zo onuitputtelijk boeiend, geen is zo schitterend of geeft zo prachtig blijk van rede en wijs-

heid. Wij meten de banen van de sterren en kennen daardoor hun vaste tijden, hun wisselende gedaanten en veranderingen. Maar als de mens die als enige kent, mogen we daaruit opmaken dat ze omwille van de mens gemaakt zijn.

De aarde gaat zwanger van gewassen en allerlei soorten groenten, en ze laat die met de grootste gulheid opkomen. Maar zou zij die nu produceren omwille van de wilde dieren of de mensen? En wat moet ik dan zeggen over de wijnstok en de olijfboom, waarvan de overvloedige en rijke oogst de beesten helemaal niet aangaat? Want het zaaien en cultiveren, het tijdig plukken en oogsten van de vruchten, het opslaan en wegzetten: daarvan hebben de dieren allemaal geen kennis; het gebruik van al die dingen en de zorg ervoor is typisch voor de mens.

Zoals we dus mogen stellen dat een lier of een fluit gemaakt is omwille van degenen die ze bezitten, zo moeten we hier toegeven dat de dingen die ik noemde uitsluitend bedacht zijn voor degenen die er echt gebruik van maken. Als dus een of ander beest er iets van steelt of wegroeft, zullen we niet zeggen dat het ook omwille van dat beest ontstaan is! Want de mensen slaan geen graan op omwille van de muizen of mieren, maar omwille van hun vrouwen, kinderen en huisgezinnen. De beesten hebben er dus steels profijt van, maar de meesters openlijk en vrijelijk.

Omwille van de mensen zijn deze zaken dus uitgedacht, zo moeten we erkennen. Of zou er misschien bij die grote overvloed en variëteit aan vruchten, bij hun prettige smaak en ook geur en aanblik, twijfel kunnen rijzen of de natuur die wel alleen aan de mens heeft ge-

geven? Nee, ze zijn niet ook omwille van de dieren bedacht. Verre daarvan! De dieren zelf zijn juist omwille van de mens geschapen, zoals we kunnen zien.

Want wat hebben schapen voor nut behalve dat hun wol door de mens verwerkt en verweven wordt tot kleren? En ze zouden zich niet kunnen voeden en in leven kunnen houden, en niets kunnen produceren zonder de zorg en het toezicht van de mens. Een ander voorbeeld: dat honden zo trouw en waakzaam zijn, dat ze zo gek en verzet zijn op hun baasjes en zo'n afkeer hebben van vreemden, dat ze zo ongelooflijk scherp kunnen ruiken bij het zoeken van sporen en zo gespitst zijn op de jacht, dit alles wijst er toch duidelijk op dat ze zijn geschapen voor het gemak van de mens?

Wat moet ik nog zeggen van ossen? Alleen al aan hun rug is te zien dat ze niet zijn gemaakt voor het dragen van lasten. Hun nek is echter geboren voor het juk en hun sterke, brede schouders voor het trekken van de ploeg. Omdat door hun toedoen het land werd omgevoeld en in kluiten gespleten, werd hun in de Gouden Tijd (volgens het verhaal van de dichters) nooit enig geweld aangedaan:

Maar toen stond plotseling het ijzeren geslacht op.

Dat smeedde voor het eerst het dodelijke zwaard

en proefde van de os, getemd door eigen hand.⁵

Zo groot was het voordeel dat men van ossen had dat het als een misdaad werd beschouwd om van hun vlees te eten.

Het zou te ver voeren om de voordelen van muilezels en ezels op te sommen. Deze dieren zijn zonder twijfel bedacht voor het nut van de mens. En wat levert het varken nog meer behalve vlees? Om bederf daarvan te voor-

komen heeft hij volgens Chrysippus bij wijze van zout een ziel gekregen. Omdat dit dier geschikt is als voedsel voor de mens, heeft de natuur het tot het meest vruchtbare schepsel gemaakt.

Wat moet ik nog zeggen van de grote hoeveelheden vissen en hun heerlijke smaak? Of van de vogels, waar we zoveel genot uit putten dat het soms net lijkt of die Voorzienigheid van ons een Epicurist is geweest? Ze zouden niet eens gevangen kunnen worden zonder de rede en slimheid van de mens. Verder zijn er bepaalde vogels, zowel vliegers als zangers (in de termen van onze vogelwichelaars), waarvan we aannemen dat ze geboren zijn voor het geven van voortekens. Op enorm grote, wilde beesten maken we met succes jacht. Zodoende eten we hun vlees en krijgen we bij het jagen een lichaamsoefening die lijkt op oorlogstraining; en sommige ervan temmen we en richten we af voor ons gebruik, zoals olifanten; uit hun lichamen halen we ook veel middelen tegen ziektes en verwondingen, net als uit bepaalde wortels en planten, waarvan we het nut in de loop der tijd proefondervindelijk hebben vastgesteld.

Laat heel de aarde, alle zeeën passeren voor je geestes-oog: dan zie je vruchtbare velden, uitgestrekte vlakten, dichtbegroeide bergen, weiden vol vee en ongelooflijk snelle schepen op zee. En niet alleen op het aardoppervlak, maar ook in haar donkerste diepten gaan zeer veel nuttige zaken schuil: ze zijn ontstaan voor het nut van de mens, en ze worden ook alleen ontdekt door de mens.'

De leer van Epicurus is heel anders: volgens deze filosoof leiden de goden een heerlijk, zorgeloos bestaan. De spreker is Velleius. (DE NATURA DEORUM I 51-53)

‘Jullie vragen ons zo vaak, Balbus, wat voor leven die goden hebben en hoe ze hun tijd doorbrengen. Welnu, een god leidt natuurlijk het allergelukkigst, allermeeest van goede dingen voorziene leven dat men zich maar kan indenken. Hij doet namelijk helemaal niets, en is in geen enkele bezigheid verwickeld. Hij verricht ook helemaal geen moeilijke werken, maar schept welbehagen in zijn eigen wijsheid en deugd, en weet met absolute zekerheid dat hij altijd de grootste en eeuwigdurende genietingen zal ervaren. Deze god mogen we met recht als gelukkig aanduiden – terwijl die van jullie het juist razend druk heeft!

Want als de wereld zelf god is, wat is er dan onrustiger dan zonder een moment pauze rond de hemelas te draaien met ongelooflijke snelheid? Maar zonder rust geen gelukzaligheid! Als er in de wereld een of andere god huist die haar leidt en bestuurt, die zorgt dat de banen van de sterren, de veranderingen van de seizoenen en de ordelijke opeenvolgingen van alle dingen goed verlopen, die land en zee overziet en daarbij de belangen van de mensen verdedigt en hun levens in stand houdt – waarachtig, die god is dan in lastige bezigheden verwickeld en heeft veel werk!

Volgens ons echter bestaat gelukkig leven in innerlijke rust en het ontbreken van alle plichten. Dezelfde filosoof die ons de andere dingen geleerd heeft, geeft ook op dit punt de verklaring. De wereld is van nature totstandgekomen, en er was helemaal geen bouwactiviteit

voor nodig. Datgene waarvan jullie beweren dat het niet zonder goddelijke deskundigheid tot stand zou kunnen komen, is in feite zo gemakkelijk dat de natuur ontelbaar veel werelden tot stand brengt, in toekomst, heden en verleden. Maar jullie kunnen niet inzien hoe de natuur zonder een soort geest iets tot stand brengt, en doen net als tragediedichters: wanneer jullie geen goed einde aan het verhaal kunnen maken, nemen jullie je toevlucht tot een godheid.'

Cotta bestrijdt zowel de Epicureïsche als de Stoïsche visie op de Goden. Zo verzet hij zich ook tegen het Stoïsche argument over de zorg van de goden. De mensen hebben wel verstand gekregen, zegt hij, maar dat kan zowel goed als slecht worden gebruikt. (DE NATURA DEORUM III 70-71)

'Als dus de goddelijke geest en wil "zorg heeft gedragen voor de mens" door hem verstand te verlenen, dan heeft hij alleen gezorgd voor degenen aan wie hij ook het juiste gebruik ervan verleende. Maar als die mensen al bestaan, dan zijn het er hoogstens een paar. Het kan natuurlijk niet kloppen dat de goden maar voor een paar mensen gezorgd hebben. Daaruit volgt dus dat ze voor niemand gezorgd hebben.

Dit argument wordt door jullie⁶ meestal als volgt bestreden: als veel mensen misbruik maken van de goddelijke gaven, dan betekent dat nog niet dat de voorzienigheid van de goden jegens ons niet optimaal was; veel mensen maken verkeerd gebruik van hun erfenis, maar dat wil nog niet zeggen dat ze geen gaven gekregen hebben van hun ouders. – Tja, wie zal het ontkennen? Maar waar zit nu de overeenkomst in die vergelijking? Toen

Deïanira aan Hercules het kleed gaf met het bloed van de centaur, wilde ze hem geen kwaad doen. En goed doen was weer niet de bedoeling van de man die met zijn zwaard bij Jason van Pherae het gezwel openkliefde waar de doktoren niets aan hadden kunnen doen. Veel mensen willen kwaad doen maar doen goed, of willen goed doen maar doen kwaad. Zo blijkt dus uit een gift op zichzelf niet de wil van de gever. Als de ontvanger er goed gebruik van maakt, betekent het nog niet dat de gever er de beste bedoelingen mee had.

Elke daad van lust of hebzucht, elke misdaad wordt weloverwogen begaan, en met inzet van geest en denkvermogen, dus met verstand, uitgevoerd. Want iedere overweging komt voort uit het verstand, en dat verstand is iets goeds als de gedachte juist is, en iets slechts als zij onjuist is. Maar de godheid geeft ons – als hij al iets geeft – enkel en alleen verstand: of het goed of slecht is ligt aan onszelf. Een erfenis wordt nagelaten; maar de mens heeft niet op die manier door een gunst van de goden zijn verstand gekregen. Want wat hadden ze de mens dan moeten geven als ze hem kwaad hadden willen doen? Onrecht, onmatigheid, lafheid – waar zouden die ondeugden vandaan komen als ze geen basis hadden in het verstand?’

De praktijk, zo gaat Cotta verder, wijst eerder op een volstrekt ontbreken van zorg van de goden. Talrijk zijn de voorbeelden van goede mensen met wie het slecht afloopt, en omgekeerd van slechte mensen wie het voor de wind gaat. (DE NATURA DEORUM III 80-89)

‘Als de goden zich werkelijk bekommerden om de mensheid, hadden ze alle mensen goed moeten maken.

Zo niet, dan hadden ze zich toch op zijn minst moeten bekommeren om de goeden. Waarom dan zijn de twee Scipio's, buitengewoon dappere en goede mannen, in Spanje verslagen door de Carthagers? Waarom heeft Maximus dan zijn zoon, een man van consulaire rang, ten grave moeten dragen? Waarom is Aemilius Paulus verpletterend verslagen bij Cannae? Waarom is de persoon van Regulus uitgeleverd aan de wrede Carthagers? Waarom is Africanus⁷ dan niet veilig geweest in zijn eigen huis?

Zo zijn er nog veel meer voorbeelden, maar dat is allemaal van lang geleden. Laten we eens kijken naar een paar gevallen van recenter datum. Waarom is mijn oom Publius Rutilius in ballingschap, hoewel hij volkomen onschuldig is en ook nog eens buitengewoon geleerd? Waarom is mijn vriend Drusus in zijn eigen huis vermoord? Waarom is dat toonbeeld van matigheid en wijsheid, opperpriester Quintus Scaevola, pal voor het beeld van Vesta afgeslacht? Of waarom zijn nog voor die tijd zoveel vooraanstaande burgers door Cinna uit de weg geruimd? Waarom heeft die extreem perfide figuur Gaius Marius bevel kunnen geven tot het doden van Quintus Catulus, een man met het allerhoogste prestige?

Als ik alle gevallen wil noemen waarbij het voor goede mensen slecht is afgelopen, dan ben ik vanavond nog bezig. Dat geldt ook als ik vertel met welke slechte mensen het juist heel goed is afgelopen. Want waarom is Marius zo gelukkig gestorven in zijn eigen huis, na zevenmaal consul te zijn geweest? Waarom heeft de wreedste man van allemaal, Cinna, zo lang de macht bekleed? "Maar hij heeft zijn straf wel gekregen!" Jawel, maar het was beter geweest als hij helemaal geen gelegenheid had

gehad om zoveel voortreffelijke mannen te vermoorden dan dat hij er ooit eens straf voor zou krijgen. Quintus Varius, een volkomen meedogenloos man, is gestorven onder de zwaarste folteringen en pijnigingen; als dat was omdat hij Drusus met het zwaard had gedood en Metellus met vergif, dan was het beter geweest als die mannen gespaard waren gebleven dan dat Varius boette voor zijn misdaden. Achtendertig jaar lang is Dionysius tiran geweest van een bijzonder rijke en welvarende stad. En hoeveel jaren was Pisistratus het voor die tijd al geweest in die parel van Griekenland!⁸ “Maar Phalaris en ook Apollodorus hebben hun straf niet kunnen ontlopen!” Nee, maar ze hebben wel eerst tal van mensen gefolterd en ter dood gebracht! Veel rovers krijgen ook vaak hun straf, maar we kunnen toch niet zeggen dat er meer rovers op een verschrikkelijke manier ter dood gebracht werden dan slachtoffers! Anaxarchus, de leerling van Democritus, is op beestachtige wijze vermoord door de tiran van Cyprus, zo vernemen we. Zeno van Elea is doodgemarteld. Wat moet ik nog zeggen over Socrates? De tranen schieten me altijd in de ogen als ik bij Plato over zijn dood lees.

Zie je nu dat áls de goden al oog hebben voor menselijke aangelegenheden, alle onderscheid in hun oordeel is weggefallen? Diogenes de Cynicus zei altijd dat Harpalus, destijds beschouwd als een rover wie het voor de wind ging, een levend getuigenis was tegen de goden, omdat hij zo lang een gelukkig leven leidde. En toen de al genoemde Dionysius na het plunderen van de tempel van Proserpina in Locri terugvoer naar Syracuse en op koers bleef met een heel gunstige wind in de rug, zei hij lachend: “Zien jullie nu, beste vrienden, wat een goede

reis de goden geven aan heiligschenners?" De man was scherpzinnig en had dit goed en duidelijk gezien. Hij volhardde ook in zijn overtuiging. Want toen hij met zijn vloot was geland op de Peloponnesus en was aangekomen bij de tempel van de olympische Zeus, ontdeed hij diens beeld van een zware, gouden mantel. Dat was een geschenk voor Zeus van de tiran Gelo uit zijn buit op de Carthagers. Dionysius merkte daarbij spottend op dat een gouden mantel 's zomers te zwaar was en 's winters te koud, en hij wierp het beeld een wollen kleed om. Dat was namelijk, zo zei hij, "voor elk seizoen geschikt".

Ook liet hij bij het beeld van Aesculapius in Epidaurus de gouden baard weghalen. Want het paste toch niet dat de zoon een baard droeg, terwijl zijn vader⁹ er in alle tempels baardloos bij stond. Verder gaf hij bevel om uit alle tempels de zilveren tafels weg te halen, waar naar Oudgriekse traditie de inscriptie "van de goede goden" op stond. Hij wilde, zei hij, gebruikmaken van hun goedheid. Ook haalde hij de gouden Victoria-beeldjes, schalen en kronen die de beelden in hun uitgestoken handen vasthielden zonder aarzelen weg. Hij sprak daarbij van "krijgen", niet van "meenemen". Want het was toch dom de goden wel te vragen om gunsten, maar ze niet te willen aannemen als ze worden aangeboden en gegeven? Van dezelfde man wordt ook nog verteld dat hij al die gestolen tempelwaren die ik noemde naar de markt heeft gebracht en bij opbod heeft laten verkopen. Maar zodra hij het geld binnen had, liet hij bekendmaken dat eenieder die iets uit een heiligdom in bezit had, dit vóór een bepaalde dag moest terugbezorgen bij de tempel waar het thuishoorde. Zo was hij niet alleen profaan jegens de goden, maar ook nog eens onrechtvaardig tegen de mensen.

Welnu, deze man werd niet door de olympische Jupiter met de bliksem getroffen of akelig aan zijn eind gebracht door Aesculapius met een lange, slopende ziekte: hij stierf gewoon in zijn eigen bed en werd zo op de brandstapel gedragen; zijn door misdaad verworven macht liet hij na aan zijn zoon, alsof het ging om een correcte en legitieme zaak.

Het is niet zonder tegenzin dat ik in mijn betoog stil blijf staan bij dit onderwerp. Het is namelijk net of ik een goed excuus geef voor misdaad. Dat zou misschien ook echt zo zijn, ware het niet dat een goed of slecht geweten op zichzelf zwaar weegt, nog los van enig goddelijk plan. Als dit geweten er niet meer is, valt alles weg. Een huishouden of een staat lijkt niet rationeel of ordelijk ingericht als daarin geen beloningen bestaan voor goede daden en straffen voor verkeerde. Precies zo is er geen sprake van een goddelijk bestuur van de wereld in relatie tot de mens, als er geen enkel onderscheid is tussen de goeden en de kwaden.

“Ja, maar de goden bekommeren zich niet om kleinere dingen. Ze volgen niet op de voet wat er gebeurt met akkertjes of wijngaardjes van afzonderlijke mensen. Als daar dus schade ontstaat door korenbrand of hagel, is dat niet iets wat Jupiter had moeten zien. In een koninkrijk zorgt de koning ook niet voor iedere kleinigheid.” Dit is wat jullie zeggen. Alsof ik daarnet klaagde over het landgoed in Formiae van Publius Rutilius, en niet over het verlies van zijn burgerrechten!

Het is eigen aan alle mensen: materiële gemakken denkt men van de goden te hebben gekregen; bijvoorbeeld wijngaarden, graanvelden, olijfbossen, de weelde aan gewassen en vruchten, kortom alle gemak en wel-

vaart in het leven. Maar deugd, dat wordt door niemand ooit ingeboekt als een gift van de goden. Dat is natuurlijk niet zonder reden. Vanwege onze deugd verdienen we lofprijzingen, op deugd beroemen we ons met recht. Maar dat zou niet kunnen wanneer deugd een geschenk van de goden was en niet iets van onszelf. Als we een ere-ambt verwerven of ons bezit kunnen uitbreiden, of iets anders krijgen wat goed is of van ons afschudden wat kwaad is, ja, dan brengen we dank aan de goden, dan denken we niet dat we er zelf eer mee inleggen. Maar niemand heeft toch ooit de goden bedankt dat hij een goed man is? Wel dat hij rijk is, geëerd wordt, behouden blijft. Jupiter heet de "hoogste" en "grootste", niet omdat hij ons rechtvaardig, gematigd en wijs maakt, maar omdat hij ons gezond en wel houdt, vermogend maakt en ruim bedeeft. Niemand heeft ooit een tiende deel van zijn buit aan Hercules gewijd omdat hij wijs geworden was! Hoewel over Pythagoras het verhaal gaat dat hij na een ontdekking op meetkundig gebied een os heeft geofferd aan de muzen. Toch geloof ik niet dat dit waar is, want hij wilde zelfs aan Apollo van Delos geen offer brengen om maar geen bloedspatten te maken op het altaar.

Ik keer terug naar mijn eigenlijke onderwerp. Naar het oordeel van alle mensen moet men het geluk zoeken bij de godheid, maar de wijsheid bij zichzelf. Hoezeer het ook klopt dat we heiligdommen wijden aan Geest, Deugd en Trouw, toch zien we dat deze dingen in onszelf zitten. Hoop, heil, welvaart en zege, daartoe moeten we de mogelijkheden zoeken bij de goden. Als het slechte mensen dus naar wens gaat en voor de wind, logenstraft dat de kracht en macht der goden, zoals Diogenes altijd zei.

“Ja, maar soms loopt het met de goeden toch goed af.” En die gevallen lichten we er dan maar uit en schrijven we simpelweg toe aan de onsterfelijke goden! Diagoras, bijgenaamd “de atheïst”, kwam eens aan op Samothrace. Een vriend zei toen tegen hem: “Jij gelooft toch dat de goden zich niet bekommeren om de dingen van de mensen? Maar zie je dan niet aan al die votieftafels hoeveel mensen ontsnapt zijn aan stormgeweld en veilig de havens hebben bereikt?” “Dat kan best,” antwoordde hij, “want er zijn nergens afbeeldingen van al die mensen die schipbreuk hebben geleden en verdronken zijn in zee!”

Toen hij een andere keer een zeereis maakte stak er een storm op. De scheepslui werden doodsbang en zeiden dat dat ook niet voor niets gebeurde: het kwam natuurlijk omdat ze hem aan boord genomen hadden. Daarop wees hij hun op vele andere schepen in de buurt die ook in moeilijkheden waren, en vroeg of ze soms dachten dat Diagoras ook op die schepen zat. Want zo zit het: of je lot gunstig of ongunstig is, hangt niet af van je karakter of je leefstijl.’

Hoe kennen we de wil van de goden?

Als er goden bestaan en ze zich op een of andere manier met de mensen bezighouden, wordt de vraag relevant hoe hun wil kenbaar is. De Romeinen kenden al eeuwen een uitgebreide praktijk van voorspellingskunst. In een apart werk gaat Cicero na of over dit thema ook op een meer filosofisch niveau kan worden gesproken. Aan het begin van het werk wordt al duidelijk dat er verschillende opvattingen over voorspellingskunst bestaan. (DE DIVINATIONE I 7-12)

Ook ik vraag me af hoe men over voorspellingen moet denken, zeker na de scherpzinnige en uitvoerige kritiek van Carneades op de Stoïcijnen. En omdat ik bang ben voor overhaaste instemming met een oordeel dat achteraf onjuist of te mager onderbouwd blijkt te zijn, heb ik besloten het volgende te doen. Ik ga de argumenten zorgvuldig keer op keer met elkaar vergelijken, zoals ik dat ook deed in mijn drie boeken over de natuur van de goden. Want iets voetstoots accepteren en zich daarbij vergissen verdient altijd afkeuring, maar speciaal bij een onderzoek naar de waarde van auspiciën of van godsdienstige rituelen en gebruiken. We lopen dan ofwel het risico, wanneer we ze negeren, ons tegenover de goden te misdragen ofwel, wanneer we ze accepteren, te vervallen in bijgeloof van oude vrouwen.

Deze materie heb ik al vaak behandeld, maar onlangs ging ik er wat dieper op in tijdens een discussie met mijn broer Quintus in Tusculum. We waren aan het wandelen en bereikten juist het Lyceum (zoals mijn hooggelegen

gymnasium heet), toen Quintus zei: 'Dezer dagen heb ik je derde boek van *De goden* bestudeerd. Cotta's uiteenzetting daarin heeft mij in mijn visie op godsdienst wel doen wankelen, maar mij er toch niet helemaal van afgebracht.'

'Dat is maar goed ook,' zei ik, 'want Cotta wil met zijn betoog alleen de theorie van de Stoa weerleggen, niet iemand van zijn geloof doen afvallen.'

'Cotta zegt dat inderdaad,' zei Quintus, 'en zelfs meer dan eens. Hij wil denkelijk niet de indruk wekken te tornen aan algemeen heersende opvattingen. Toch vind ik dat hij, in zijn ijver om de stoïcijnse leer te lijf te gaan, voor de goden geen enkele plaats overlaat.'

Nu weet ik heel goed wat ik op zijn betoog moet antwoorden. Want Lucilius' verdediging van de godsdienst in je tweede boek biedt afdoende verweer. Ook jijzelf was van mening, zoals je aan het eind van het derde boek schrijft, dat Lucilius' betoog de waarheid dichter benadert dan dat van Cotta.

In die boeken heb je één aspect buiten beschouwing gelaten; vermoedelijk vond je het meer op zijn plaats daaraan een aparte studie te wijden. Ik bedoel het probleem van de voorspellingskunst, het voorzeggen en voorvoelen van dingen die als toevallig beschouwd worden. Laten we, als je wilt, eens bekijken wat die voorspellingskunst vermag en van welke aard ze is. Ik voor mij ben van mening dat, als de soorten voorspellingen waarover we gehoord hebben en die we in ere houden waar zijn, er goden bestaan, en van de andere kant, dat als er goden bestaan, er ook mensen zijn die de toekomst kunnen voorspellen.'

'Beste Quintus,' zei ik, 'wat jij verdedigt is nu precies

het bolwerk van de stoïcijnse doctrine, wanneer je uitgaat van de wisselwerking van die twee veronderstellingen: bestaan voorspellingen dan zijn er goden, en zijn er goden dan bestaan voorspellingen. Toch is geen van de twee zo eenvoudig aantoonbaar als jij denkt. Want de toekomst kan ook door de natuur kenbaar worden gemaakt, zonder hulp van een god, en evengoed is het denkbaar dat goden, zo ze al bestaan, aan de mensheid geen enkel voorspellend teken geven.'

Daarop zei hij: 'Persoonlijk vind ik voor het bestaan van goden en hun zorg voor menselijke aangelegenheden voldoende bewijs in mijn geloof dat er overduide-

lijke vormen van voorspellingskunst zijn. Als je wilt, zal ik je hierover mijn ideeën uiteenzetten, als je tenminste tijd hebt en geen werk hebt dat naar jouw mening voorrang verdient op dit gesprek.'

'Voor filosofie, Quintus,' zei ik, 'heb ik altijd tijd, dat weet je wel. Trouwens, momenteel is er niets anders waaraan ik genoeg zou kunnen beleven. Des te liever wil ik jouw mening over voorspellingen vernemen.'

'Verwacht van mij niets nieuws, geen originele gedachten,' begon Quintus. 'Ik sluit mij aan bij een standpunt dat eeuwenoud is en dat unaniem door alle volken en naties is aanvaard. Er zijn twee soorten voorspellingen; de ene berust op vakmanschap, de andere op de natuur. Er is geen volk, geen staatsbestel, of het hecht waarde aan een voorspelling van profeten die ingewanden, wondertekens en bliksemschichten verklaren, of van auguren, sterrenwichelaars en lotenduiders (dit alles valt onder vakmanschap), of van droomuitleggers en voorspellers in trance (de twee die als "natuurlijk" worden beschouwd).

Ik denk dat we van dit alles eerder de resultaten moeten onderzoeken dan de oorzaken. Er bestaat nu eenmaal een natuurlijk vermogen dat ofwel door langdurig observeren van wondertekens óf door goddelijke bezieling en inspiratie de toekomst voorspelt.'

Cicero laat zijn broer Quintus Cicero optreden als verdediger van de voorspellingskunst. Volgens Quintus bestaan er verschillende vormen van voortekens. (DE DIVINATIONE I 34-38)

'Ik ben het dus eens met degenen die twee soorten voorspellingen onderscheiden, de ene met, de andere zonder

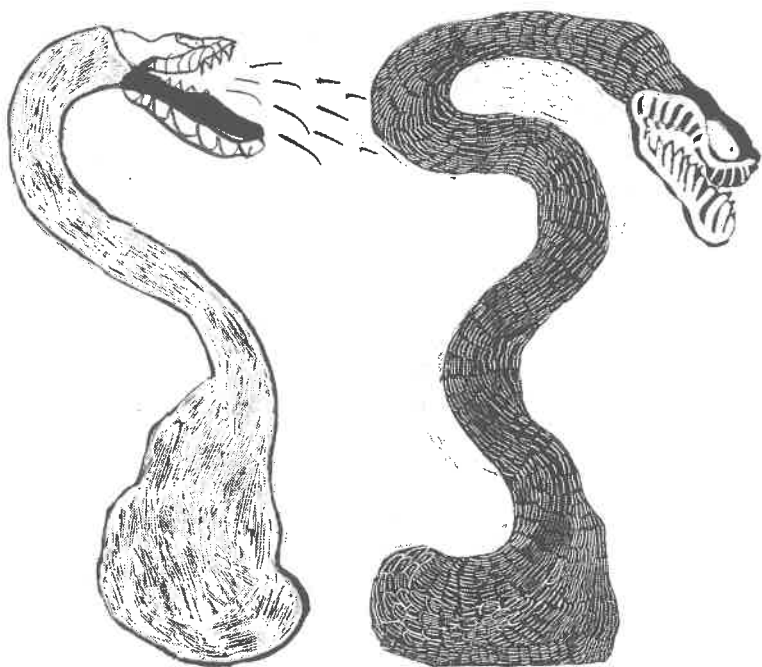
vakmanschap. Vakmatig gaan diegenen te werk die kennis opdoen door observatie en daaruit onbekende feiten afleiden. Zonder vakmatigheid werken zij die niet door redeneringen of conclusies op grond van waargenomen tekens, maar door vervoering of een vrije, onbelemmerde beweging van de geest de toekomst voorvoelen. In zo'n toestand raakt men vaak tijdens dromen. Er zijn ook personen die in trance voorspellingen doen, zoals Bacis uit Boeotië, Epimenides van Creta en de Sibylle uit Erythrae. In deze categorie horen ook de orakels thuis, niet die waarbij met gelijke kansen geloot wordt, maar orakels die berusten op goddelijke bezieling en inspiratie.

Niet dat orakels door middel van loting op zichzelf waardeloos zijn, zeker niet als ze steunen op een oeroude traditie, zoals de loten die naar men zegt uit de aarde tevoorschijn kwamen.¹⁰ Ik acht het mogelijk dat hun trekking door goddelijke beschikking op de juiste manier uitvalt. En de mensen die in staat zijn zulke tekens te duiden, lijken nauw verwant te zijn aan degenen van wie zij de tekens verklaren, zoals ook het geval is met commentatoren van dichters.

Wat is er dus zo vernuftig aan het streven om zaken die sterk staan door hun ouderdom met boosaardige kritiek omver te werpen? "Maar ik vind de oorzaak niet," zeg je. Dat is dan misschien een diep geheim van de natuur. De godheid wil niet dat ik dat allemaal weet, alleen dat ik er gebruik van maak. Ik zal er dus gebruik van maken en me niet wijs laten maken dat alle Etrusken met hun verklaring van ingewanden stapelgek zijn of dat zij zich vergissen bij blikseminslagen of andere wondertekens verkeerd interpreteren. Het is een feit dat onder-

gronds gerommel en gedreun en aardbevingen werkelijk vaak voorboden waren van calamiteiten in onze republiek of elders. Waarom moest men zo nodig spotten toen onlangs een muilezel — van nature onvruchtbaar — een veulen baarde en de ingewandschouwers daarin reden zagen een ongelooflijke uitbarsting van ongelukken te voorspellen?

Verder ken je het verhaal van Tiberius Publiuszoon Gracchus, die tweemaal consul was en censor, en boven-

dien een uitstekend augur, een wijs man en een voorbeeldig burger: toen men, zoals in een nagelaten geschrift van zijn zoon Gaius te lezen staat, in zijn huis twee slangen gevangen had, ontbood hij waarzeggers om advies. Zij verklaarden dat, als hij de mannelijke slang zou vrijlaten, zijn vrouw spoedig zou sterven. Liet hij daarentegen het wijfje los, dan stond hemzelf dat lot te wachten. Overwegend dat een spoedige dood voor hem een betere keuze was dan voor zijn jonge vrouw, de dochter van Africanus, liet hij de wijfjesslang vrij. Een paar dagen later was hij dood.

Laten we maar lachen om profeten. Laten we ze maar afkraken als oplichters en onbenullen en met hun kunde spotten, al bewees een man met gezond verstand als Gracchus de betrouwbaarheid ervan door de feiten rond zijn dood. Spot ook maar met de Babyloniers en met de astrologen die vanaf de Kaukasus de hemeltekens observeren en de baan van de sterren berekenen. Noem hen dwazen, opscheppers of schurken die, zoals ze zelf zeggen, beschikken over gegevens uit vierhonderdzeventigduizend jaar studie. Maak ze uit voor leugenaars, die er niet om geven hoe het nageslacht over hen zal oordelen. Vooruit, barbaren zijn het, knoeiers, bedriegers. Maar liegt de Griekse geschiedschrijving soms ook?

Om te beginnen met de natuurlijke voorspellingen: wie kent niet de antwoorden van de Pythische Apollo aan Croesus, aan de Atheners, aan de Spartanen, aan de bewoners van Tegea, Argos en Corinthe? Chrysippus heeft ontelbare orakels verzameld, elk geval rijkelijk gestaafd met getuigenissen van de betrokkenen. Je kent ze goed, dus ik zeg er verder niets over. Maar één ding houd ik staande: dat orakel van Delphi zou nooit zo wereldbe-

roemd zijn geweest, zo overladen met geschenken van alle volken en vorsten, als niet elke tijd de waarheid van die orakels had ervaren.

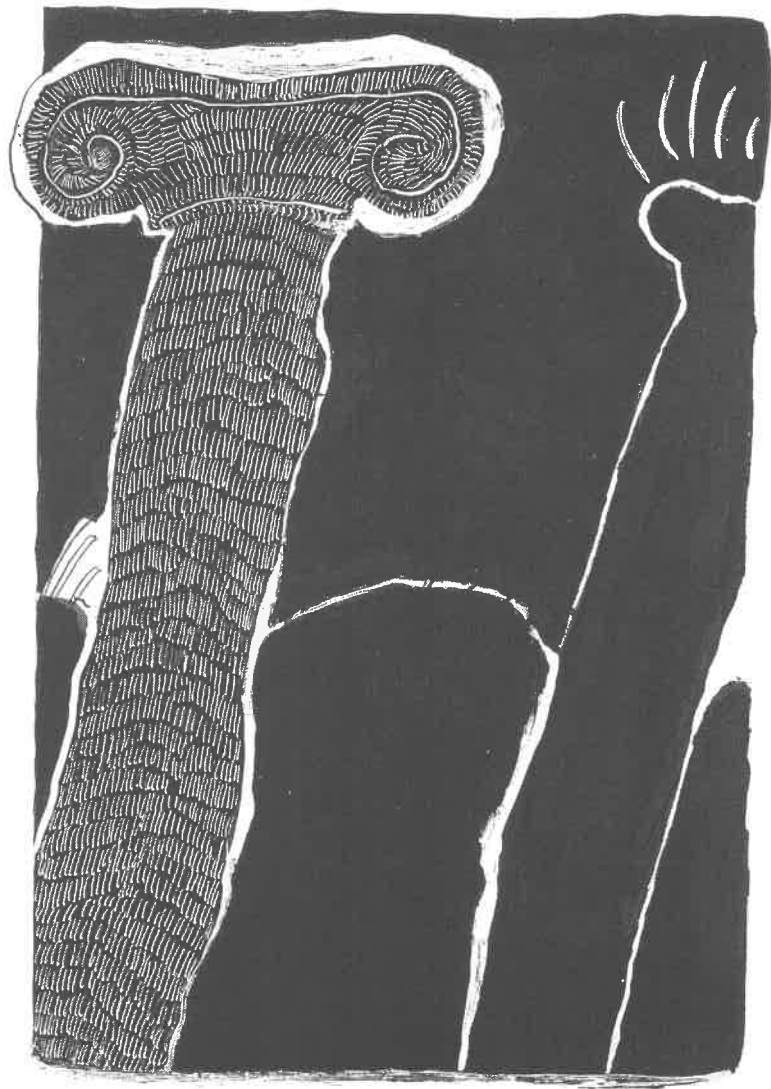
Datzelfde orakel functioneert allang niet meer. Ook al is het nu minder beroemd, omdat het niet meer uitmunt door de waarheid van zijn voorspellingen, toch had het vroeger onmogelijk zoveel roem kunnen vergaren zonder dat zeer hoge waarheidsgehalte.

Misschien is de uit de aarde opstijgende kracht die in de Pythia goddelijke inspiratie teweegbracht, geleidelijk afgezwakt. Ook bij rivieren zien we soms dat ze zijn verdwenen of opgedroogd, of kronkelend een nieuwe bedding hebben gevonden. Verklaar de aftakeling zoals je wilt — het is geen eenvoudig probleem —, maar laat één ding vaststaan, want het kan niet worden ontkend zonder de hele geschiedenis overhoop te halen: het orakel van Delphi heeft vele eeuwen lang de waarheid gesproken.’

Ook wijst Quintus op het verschijnsel van voorspellende dromen, waarvan hij enkele voorbeelden geeft. (DE DIVINATIONE I 56-57)

‘Bij Coelius staat ook te lezen dat Gaius Gracchus overal vertelde hoe zijn broer Tiberius hem in een droom verscheen toen hij kandidaat was voor het ambt van quaestor, en hem zei: “Hoe voorzichtig je ook bent, je zult dezelfde dood sterven als ik.” Coelius schrijft dat hij dit verhaal van Gaius Gracchus had gehoord voordat hij volkstribuun werd, en dat de man het ook aan veel anderen had verteld. Betrouwbaarder dan deze droom kan het toch niet, zou ik zeggen.

En zou iemand voor de twee volgende dromen, vaak

opgenomen in het werk van stoïcijnse schrijvers, de schouders durven ophalen? De eerste viel Simonides te beurt. Die zag eens een onbekende man dood op de grond liggen en hij begroef hem. Later, toen hij van plan was aan boord te gaan van een schip, scheen het hem toe dat de man wie hij een graf had bezorgd, hem waarschuwde dat niet te doen: als hij een zeereis zou maken, zou hij bij een schipbreuk omkomen. Simonides keerde daarop naar huis terug, en allen die de zeereis wel maakten, kwamen om.

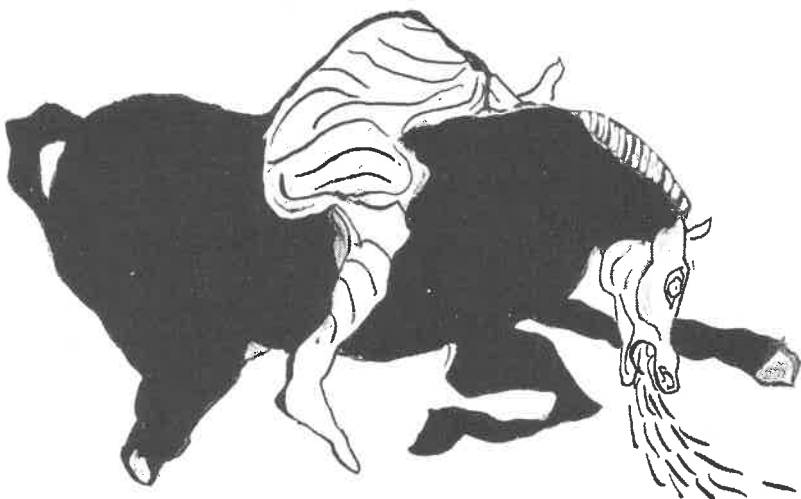
Zo is nog een tweede zeer beroemde droom overgeleverd. Twee vrienden uit Arcadië, samen op reis, kwamen in Megara. De een zocht verblijf in een herberg, de ander bij een gastvriend. Na het avondmaal gingen ze naar bed. Middenin de nacht droomde de man die te gast was dat zijn reismakker om hulp riep, omdat de herbergier hem wilde doden. Eerst schrok hij hevig van die stem en sprong uit bed. Toen hij zich van de schrik hersteld had, meende hij dat die droom niets te betekenen had en ging weer naar bed. In zijn slaap verscheen de man hem opnieuw en zei: "Je wilde mij niet helpen toen ik nog leefde; zorg nu dat mijn dood niet ongewroken blijft. Ik ben vermoord door de herbergier, die mijn lijk op een wagen heeft gelegd en geheel overdekt heeft met mest. Ik verzoek je bij de stadspoort te zijn, morgenochtend, voordat de wagen de stad kan verlaten."

Geschokt door die tweede droom wachtte hij heel vroeg de wagenbestuurder bij de poort op en informeerde naar de lading. De man schrok hevig en ging ervandoor. Het lijk werd tevoorschijn gehaald, en nadat de zaak aan het licht was gekomen werd de herbergier gestraft.'

Met mensen die voortekens negeren loopt het slecht af, volgens Quintus. Ook hiervan geeft hij een voorbeeld. (DE DIVINATIONE I 77)

‘Verder weet je wel dat Gaius Flaminius in de tweede Punische oorlog tijdens zijn tweede consulaat de voortekens negeerde en op wat voor ramp dat uitliep voor de staat.’ Na de reiniging van zijn troepenmacht verplaatste hij zijn legerkamp in de richting van Arretium en rukte hij met zijn legioenen op tegen Hannibal. Plotseling viel hij met paard en al op de grond, zonder aanwijsbare reden, en wel precies voor het standbeeld van Jupiter Stator. Hij zag hierin geen religieus bezwaar, hoewel het naar de mening van deskundigen een waarschuwing van de goden was om geen gevecht aan te gaan.

Nogmaals werd hij gewaarschuwd bij het *tripudium*, het voorteken van de vretende hoenders. De bewaker van de

heilige kippen adviseerde Flaminius om de strijd uit te stellen. Flaminius vroeg: "Veronderstel dat de kippen nooit meer zouden eten. Wat zou dan uw advies zijn?" "Rustig in het kamp blijven," antwoordde de man. Waarop Flaminius zei: "Prachtig soort auspicium, hoor! Als de kippen honger hebben, kan er oorlog gevoerd worden, en als ze verzadigd zijn, wordt er niets gedaan!" En hij gaf het leger bevel de standaards uit de grond te trekken en hem te volgen. Toen kon de standaarddrager van het eerste bataljon zijn standaard niet van zijn plaats krijgen, ook niet met de hulp van een aantal medesoldaten. Flaminius hoorde wat er gebeurde, maar trok zich er zoals gewoonlijk niets van aan. En zo werd binnen drie uur zijn leger afgeslacht en hijzelf gedood.'

Als voorspellingskunst bestaat, blijft de vraag hoe een en ander precies in zijn werk gaat. Hoe kan men een voorspellende droom krijgen? Hoe kunnen mensen dingen zien die nog niet bestaan? Quintus legt hier een verband met de kwestie van de goddelijke zorg voor de wereld. (DE DIVINATIONE I 115-117)

'(...) Dit is de gang van zaken bij zieners. Bij dromen gaat het niet veel anders toe. Wat zieners overkomt als ze wakker zijn, overkomt ons tijdens het slapen. Want in de slaap is de geest vitaal, vrij van zintuigelijke waarneming en onbelast door zorgen, terwijl het lichaam er als dood bij ligt. Bovendien bestaat hij van alle eeuwigheid, samen met ontelbare andere zielen. Zodoende ziet hij alles wat in de natuur mogelijk is. Voorwaarde is alleen dat hij door soberheid in spijs en drank de juiste gesteldheid heeft om zelf te waken terwijl het lichaam slaapt. Zo moet je je voorspelling door middel van dromen voorstellen.

Hier doet zich een belangrijke verklaring van dromen voor, geen natuurlijke maar een vakmatige, en eveneens van orakelspreuken en profetieën. Bekijk het eens als volgt. De goddelijke natuur zou voor niets goud, zilver, brons en ijzer geschapen hebben, als zij ons niet de weg had gewezen om die grondstoffen te delven. Zij zou veldvruchten en fruit zonder enig nut aan de mens hebben gegeven als zij geen kennis van teelt en verzorging had overgedragen. En wat zouden wij aan hout hebben als wij de kunst van timmeren niet zouden verstaan? Zo is met alles wat de goden de mensen tot hun nut hebben gegeven een kundigheid verbonden waardoor dat nut kan worden gerealiseerd. Hetzelfde geldt voor dromen, profetieën en orakelspreuken: omdat vele ervan cryptisch en onduidelijk waren, had men behoefte aan vak-kundige uitleg.

Maar hoe kunnen profeten en mensen die dromen dingen zien die op dat ogenblik nergens bestaan? Dat is een groot probleem. Ik denk dat het bestuderen van bepaalde vragen (die vooraf gesteld moeten worden) het oplossen van dat probleem een stuk gemakkelijker maakt. Bij de theorie over de natuur van de goden, die jij zo glashelder uiteen hebt gezet in het tweede boek over dat thema, komt de hele kwestie aan de orde. Houden wij ons aan die theorie, dan staat wat hier relevant is en waarover we nu spreken onweerlegbaar vast: dat er goden zijn, dat zij de wereld met voorzienigheid besturen, en dat ze ook zorg dragen voor alles wat de mens betreft; en dan bedoel ik niet alleen de mensheid in haar geheel, maar ook elk individu.

Als wij die opvatting aanvaarden – en naar mijn idee is er geen speld tussen te krijgen – dan volgt daar noodza-

kelijkerwijs uit dat de goden voor de mensen door tekens de toekomst kenbaar maken.'

Uiteindelijk beweert Quintus zelfs dat voorspellingskunst berust op een soort wetenschappelijk inzicht in de keten van oorzaak en gevolg. (DE DIVINATIONE I 124-128)

'Het is voor mij een zekerheid dat er een voorspellingskunst bestaat, ondanks het vele falen van hen die vakmatig door het trekken van conclusies voorspellingen doen. Een mens kan falen; dat geldt voor elk beroep, ook voor de voorspellingskunst. Het kan gebeuren dat een onzeker teken als zeker wordt opgevat. Ook kan het teken zelf, of een ander teken dat het eerste opheft onopgemerkt blijven.

Voor mij is het om mijn stelling te bewijzen genoeg als er niet eens veel, maar slechts enkele door een god geïnspireerde voorgevoelens en voorspellingen te vinden zijn. Sterker nog, als slechts één feit zo voorspeld en voorvoeld is dat de gebeurtenis inderdaad precies zo uitvalt als ze voorspeld was, zonder dat daarbij iets van kans of toeval zichtbaar wordt, zou ik niet aarzelen te zeggen dat voorspellingskunst werkelijk bestaat en dat iedereen dat moet erkennen.

Wij moeten, denk ik, net als Posidonius het wezenlijke van voorspellingen aan drie bronnen toeschrijven: aan een godheid – dat thema is dunkt me voldoende toegelicht –, aan het Lot en aan de natuur. Alles gebeurt bij lotsbeschikking. Geen verstandig mens kan dat ontkennen. Ik bedoel met lotsbeschikking dan wat de Grieken *eimarménè* noemen: een reeks van oorzaken, die aan-eengeschalkeld ieder op hun beurt een gevolg teweeg-

brengeu. Dat is een onvergankelijke waarheid die van alle eeuwigheid bestaat. Daarom is er niets gebeurd wat niet had moeten gebeuren, en er zal niets gebeuren of de natuur bevat de oorzaken die dat bewerken.

Hieruit valt af te leiden — niet uit naïef bijgeloof maar uit natuurwetenschappelijk inzicht — dat het Lot de eeuwige oorzaak van de dingen is, het *waarom* van alle gebeurtenissen in verleden, heden en toekomst.

Daardoor is het mogelijk door observatie op te merken welk gevolg meestal op elke oorzaak volgt (niet altijd, dat kan men moeilijk staande houden). Waarschijnlijk zijn het diezelfde oorzaken van komende gebeurtenissen die door mensen in trance of in dromen worden gezien.

Omdat alles bij lotsbeschikking gebeurt — elders zal dat worden aangetoond — kan men bovendien het volgende stellen: als er een sterveling zou kunnen bestaan die inzicht had in de verbiudingen tussen alle oorzaken, zou hij zonder twijfel in zijn voorspellingen nooit falen. Wie de oorzaken van alle toekomstige feiten kent, kent vanzelf ook alle gebeurtenissen die zullen plaatsvinden. Maar alleen een god kan over zulke kennis beschikken, en voor de mens blijft alleen een voorgevoel van de toekomst over, aan de hand van bepaalde tekens, die te kennen geven wat er gaat gebeuren.

Feiten van de toekomst realiseren zich niet abrupt. Het tijdsverloop is te vergelijken met het afwinden van een kluwen touw: er wordt niets nieuws geschapen, elke gebeurtenis wordt op haar beurt losgewikkeld.

Zo zien ook de waarzeggers het, zowel de zieners begiftigd met de natuurlijke voorspellingsgave als degenen die door observatie de loop der dingen opmerken. Moge-

lijk onderscheiden zij de oorzaken zelf niet; wat zij wel onderscheiden zijn de signalen, de tekens van die oorzaken. Door die in gedachten te houden, te bestuderen en na te gaan in geschriften van voorgangers, ontstaat het soort voorspelling dat men vakmatig noemt, op basis van ingewanden, bliksem, wonderen en hemelverschijnselen.

Het is dan ook niet vreemd dat zieners van tevoren dingen aanvoelen die nog nergens werkelijkheid zijn. Alles “bestaat”, maar het is niet in de tijd aanwezig. Vergelijk het met zaden. Het wezen van wat daaruit zal voortkomen ligt erin verborgen. Zo liggen in oorzaken de toekomstige dingen verborgen. Dat die zullen komen, neemt de ziel waar in trance of droom, voorziet men door redeneren en concluderen.

Mensen die op de hoogte zijn van de opkomst, ondergang en omwentelingen van zon, maan en sterren, kunnen lang tevoren aangeven waar elk hemellichaam op een gegeven moment zal zijn. Zo kunnen mensen die de loop der dingen en de opeenvolging van gebeurtenissen langdurig hebben waargenomen en bestudeerd altijd – of als dat te veel gevraagd is, meestal, en als dat ook nog te veel is, in elk geval niet zelden – begrijpen wat er zal gebeuren.

Deze en dergelijke argumenten voor het bestaan van voorspellingskunst worden afgeleid uit het Lot.’

In het tweede boek van zijn werk over voorspellingskunst neemt Cicero zelf het woord. Hij treedt op als criticus van de door zijn broer verdedigde opvattingen. Als alles berust op toeval, betoogt hij, is voorspellingskunst onmogelijk. (DE DIVINATIONE II 15-19)

Kan er dan voorkennis bestaan van dingen die gebeuren zonder wetmatige oorzaak? Want woorden als toeval, geluk, voorval, incident geven toch niets anders aan dan dat iets zo is voorgevallen of gebeurd dat het ook anders had kunnen voorvallen of gebeuren?

Hoe is het dan mogelijk van iets wat zomaar gebeurt, door blind toeval en een gril van het Lot, een voorgevoel te hebben en voorspellingen te doen? Door redeneren voorziet een arts verergering van een ziekte, een strateeg een hinderlaag, een stuurman de komst van noodweer. Toch vergissen degenen die hun mening altijd op een bepaalde wetmatigheid baseren zich vaak. Zo verwacht een boer die de bloesem van olijven ziet later ook de vruchten te zien. Maar niet zelden heeft hij het mis.

Als nu mensen zich vergissen die geen enkele uitspraak doen zonder een aannemelijke redenering of conclusie, wat moeten we dan denken van de conclusies van hen die de toekomst voorvoelen op grond van ingewanden, vogels, wondertekens, orakels of dromen? Ik laat nog in het midden in hoeverre deze tekens waardeeloos zijn: de kloofjes in de lever, het gekras van de raaf, de vlucht van de arend, een vallende ster, stemmen van personen in trance, loten en dromen. Ik zal ze te zijner tijd stuk voor stuk behandelen. Nu gaat het mij om het geheel.

Hoe kan men iets voorzien dat geen oorzaak heeft, geen waarneembare reden waarom het zal gebeuren?

Verduistering van zon en maan wordt vele jaren tevoren aangekondigd door degenen die de bewegingen van de hemellichamen berekenen. Want ze voorspellen wat volgens natuurwetten noodzakelijk zal gebeuren. Omdat de beweging van de maan vaste regels volgt, weten ze wanneer zij vanuit het gebied van de zon in de schaduw van de aarde komt (dat is de nacht'kegel') en dus verduisterd wordt. Ze weten ook wanneer de maan, in de positie tussen aarde en zon, voor onze ogen het zonlicht verduistert. Ze weten in welk teken een planeet op een bepaald tijdstip zal staan, op welke dag een sterrenbeeld zal opkomen en weer verdwijnen. Je ziet welke berekening de voorspellers van dit soort verschijnselen volgen.

Maar wat voor berekening volgen mensen die voorspellingen doen over het vinden van een goudschat of de komst van een erfenis? In welke natuurwet ligt opgesloten dat zoiets zal gebeuren? Anderzijds, stel dat deze en dergelijke zaken berusten op net zo'n noodzaak, van welke dingen kunnen we dan nog aannemen dat ze gebeuren bij toeval of door een gril van het Lot?

Immers, niets is zo in tegenspraak met berekening en vaste patronen als toeval. Kennis van wat misschien of toevallig zal gebeuren lijkt mij zelfs de macht van een god te boven gaan. Want als hij het weet, zal het zeker gebeuren, maar als het zeker gebeurt, is er van toeval geen sprake meer. Niettemin bestaat toeval. Dan bestaat er geen voorkennis van toevalligheden.

Nu kun je het bestaan van toeval natuurlijk ontkennen door te stellen dat alles wat gebeurt en zal gebeuren van alle eeuwigheid door het Lot is bepaald. Dan zul je toch je omschrijving van voorspelling – voorgevoel van dingen die bij toeval gebeuren – moeten bijstellen. Als

immers niets kan gebeuren, voorvallen, zich voordoen behalve wat van eeuwigheid voorbestemd was op een vastgesteld tijdstip te gebeuren, welke plaats blijft er dan over voor toeval? En als je het toeval opheft, welke plaats blijft er dan over voor voorspelling, volgens jouw definitie voorgevoel van dingen die bij toeval gebeuren?

Je zei trouwens dat alles wat gebeurt of zal gebeuren door het Lot bepaald is. Dat woord 'Lot' alleen al! Een bron van bijgeloof en oudewijvenpraat. Niettemin wordt er bij de Stoa veel over dat Lot gezegd. Maar daarover een andere keer, nu beperk ik me tot wat hier ter zake is.

Aan de andere kant, als alles berust op een eeuwige, onwrikbare lotsbeschikking, bestaat de voorspellingskunst misschien wel, maar hebben we er niets aan. Sterker nog: als de toekomst vastligt, kun je er beter geen kennis van hebben. (DE DIVINATIONE II 20-25)

Gesteld dat alles door het Lot wordt bepaald, welk profijt heb ik dan van toekomstvoorspelling? Want in dat geval zal wat de voorspeller voorzegt inderdaad gebeuren. Hoe zit het dan met het feit dat een adelaar mijn goede vriend Deiotarus terugriep van zijn reis? Want was hij niet teruggegaan, dan had hij moeten slapen in de kamer die in die nacht instortte. Hij zou dus in die ravage verpletterd zijn. Was dit zijn lotsbestemming geweest, dan zou hij niet ontsnapt zijn. Was het daarentegen niet zijn lot, dan zou dat ongeluk hem bespaard zijn gebleven.

Waar is toekomstvoorspelling dus goed voor? Anders gezegd, waarvoor waarschuwen mij loten of ingewanden of welke voorspelling ook?

Als het de wil van het Lot was geweest dat de Romeinse eskaders in de eerste Punische oorlog te gronde gingen, één door schipbreuk, het andere door Carthaags geweld, dan zou dat gebeurd zijn, al hadden de heilige kippen tijdens het consulaat van Lucius Junius en Publius Claudius nog zo gretig gevreten. Maar als die eskaders nu eens niet vernietigd waren, omdat men gehoor had gegeven aan de auspiciën? Dan waren ze niet te gronde gegaan door de wil van het Lot. Maar jullie houden vol dat alles naar de wil van het Lot gebeurt. Er is dus geen plaats voor voorspellingen.

En verder: als het de wil van het Lot was geweest dat het Romeinse leger vernietigd werd bij het Trasumeense meer tijdens de oorlog met Hannibal, had dat dan vermeden kunnen worden als consul Flaminius gehoor had gegeven aan de tekens en auspiciën die hem het vechten beletten? Het is een van de twee: óf het leger ging niet verloren door de wil van het Lot – want lotsbeschikkingen kunnen niet gewijzigd worden – óf, als dat wél door de wil van het Lot gebeurde – en jullie moeten stellig voor die optie kiezen – dan zou de afloop hetzelfde zijn geweest. En waar blijft dan die voorspellingskunst van de Stoa?

Want als alles gebeurt volgens lotsbestemming, kan niets ons waarschuwen om voorzichtiger te zijn. Wat moet gebeuren zal gebeuren, ongeacht onze maatregelen. Maar kan toekomstig onheil worden afgewend, dan is er geen sprake van lotsbestemming. Evenmin van voorspellen, dat immers te maken heeft met wat zal gebeuren. Niets zal met zekerheid gebeuren, als het door enige voorzorg kan worden verhinderd.

Ikzelf ben van mening dat kennis van de toekomst

ons zelfs geen voordeel brengt. Wat voor leven zou Priamus gehad hebben, als hij van jongs af geweten had wat hem op zijn oude dag zou overkomen? Maar laat ik zwijgen van de sagenwereld en dichter bij huis blijven.

In mijn werk *Vertrouwing* heb ik een reeks tragische sterfgevallen verzameld van beroemde mannen uit onze staat. En wat zien we dan? Ik laat de ouderen ter zijde en noem bijvoorbeeld Marcus Crassus. Denk je dat het voor hem in de hoogtijdagen van zijn macht en voorspoed van nut was geweest te weten dat zijn zoon Publius zou sneuvelen, dat zijn leger aan de overzijde van de Eufraat zou worden vernietigd en dat hijzelf een smadelijke en eerloze dood zou sterven?

Of Pompeius. Denk je dat hij genoeg had beleefd aan zijn drie consulaten, drie triomfen en de faam van verbluffend succes, als hij geweten had hoe hij ergens op een verlaten plek in Egypte vermoord zou worden na het verlies van zijn leger? En dat na zijn dood gebeurtenissen zouden volgen waarover ik niet zonder tranen spreken kan?

Dan Caesar. Als hij vooraf geweten had dat hij bij een zitting van de senaat, die hij grotendeels zelf had gekozen, in de vergaderzaal van Pompeius, uitgerekend voor diens standbeeld, voor de ogen van zovelen van zijn centurio's zou worden neergestoken, door vooraanstaande burgers, van wie sommigen alles aan hem te danken hadden, en dat hij daar vermoord zou liggen zonder dat iemand van zijn vrienden of zelfs van zijn slaven naar hem toe kwam, onder wat voor folteringën zou hij zijn leven hebben doorgebracht!

Zonder twijfel zijn de mensen dus beter af zonder dan met voorkennis van toekomstig onheil. Want niemand

kan staande houden – zeker de Stoïcijnen niet – dat Pompeius met die voorkennis geen oorlog zou hebben gevoerd, dat Crassus niet over de Eufraat was getrokken en Caesar de burgeroorlog niet was begonnen. In dat geval was hun sterven namelijk niet conform hun lotsbestemming geweest en jullie stelling luidt toch dat alles wat gebeurt bepaald is door het Lot? Voorspellingskunst zou de drie dus niets hebben geholpen, en ze zouden bovendien al het profijt van hun leven dat eraan voorafging zijn kwijtgeraakt. Waaraan konden zij plezier beleven met zo'n levenseinde in het vooruitzicht?

Nee, hoe de Stoïcijnen zich ook wenden of keren, al hun spitsvondigheid haalt hier niets uit: als iets dat zal gebeuren, zus of zo kan gebeuren, is het het toeval dat de doorslag geeft. Dingen die bij toeval gebeuren, kunnen niet vaststaan. Maar als vaststaat wat mij precies op elk ogenblik zal overkomen, hoe kunnen waarzeggers mij dan helpen? Wanneer ze voorspellen dat rampzalige feiten mij wachten, voegen ze er uiteindelijk aan toe dat religieus ritueel elk kwaad dat ons overkomt kan verlichten. Maar als er niets zal gebeuren buiten het door het Lot bepaalde, kan geen religieuze rite verlichting brengen.

Genot als maatstaf voor de mens

De vragen naar het bestaan van de goden, hun zorg voor de wereld en de mate waarin hun wil kenbaar is zijn fundamenteel voor het menselijk bestaan. Al naar gelang de antwoorden daarop verschillen ook de opvattingen over wat het hoogste goed is voor de mens. In Cicero's werk Over de grenzen van goed en kwaad zet een van de sprekers, Torquatus, de visie van Epicurus hierop uiteen. (DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM I 29-38)

‘We onderzoeken dus wat het beste en hoogste van alle goede dingen is. Dat hoogste goed moet volgens alle filosofen van dien aard zijn dat alles daartoe kan worden herleid, terwijl het zelf tot niets anders kan worden herleid. Voor Epicurus is dit gelegen in het genot. Dat verklaart hij tot het hoogste goed, en lijden tot het grootste kwaad, en hij licht dat als volgt toe.

Elk levend wezen, zo zegt hij, streeft zodra het geboren is naar genot en verheugt zich daarover als over het hoogste goed, en het verwerpt lijden als het grootste kwaad en stoot dat zo ver mogelijk van zich af. Dat doet het als het nog niet misvormd is en zijn natuur zelf onbedorven en zuiver oordeelt. Daarom vindt hij het niet nodig te beredeneren of te bespreken waarom men naar genot moet streven en lijden uit de weg moet gaan. Hij is van mening dat men dit vanzelf weet, zoals men vanzelf weet dat vuur warm is, sneeuw wit en honing zoet: men hoeft niets daarvan met gezochte redeneringen te bekrachtigen, het is voldoende erop te wijzen. Want er is

verschil tussen een redenering met argumentatie en conclusie en een gewone opmerking en vingerwijzing: door het een worden verborgen en als het ware omhulde dingen blootgelegd, door het ander wordt een uitspraak gedaan over dingen die voor ieder waarneembaar zijn en openliggen. Want omdat er niets overblijft als men de mens zijn zintuiglijke ervaringen afneemt, moet het wel zo zijn dat de natuur zelf beoordeelt wat met haar in harmonie of in strijd is. Welnu, zijn er naar haar gevoel en oordeel andere redenen om iets na te streven of uit de weg te gaan dan genot en lijden?

Er zijn echter mensen onder ons die dit subtieler willen behandelen. Zij zeggen dat het niet genoeg is op het gevoel te beoordelen wat goed of slecht is, maar dat men ook met verstandelijk redeneren kan begrijpen dat genot op zichzelf wenselijk is en lijden op zichzelf verwerpelijk. Ze zeggen dat in ons het een of andere natuurlijke en aangeboren begrip aanwezig is, waardoor we voelen dat we het ene moeten zoeken en het andere moeten afwijzen. En terwijl heel wat filosofen tal van redenen aanvoeren, waarom genot niet tot de goede dingen moet worden gerekend en lijden niet tot de kwade, zijn anderen – en met hen ben ik het eens – van mening dat we niet al te snel op onze zaak moeten vertrouwen, maar moeten argumenteren en een nauwkeurig betoog moeten houden en met zorgvuldig uitgedachte redeneringen over genot en lijden moeten spreken.

Om jullie duidelijk te laten zien waar de dwaling vandaan komt van mensen die genot veroordelen en lijden prijzen,¹² zal ik de hele zaak openbaren en uit de doeken doen wat door die grote uitvinder van de waarheid en “bouwmeester” van het gelukkige leven is gezegd. Nie-

mand, zo zegt hij, verwerpt of verafschuwt of ontvlucht genot omdat het genot is, maar omdat het gevolgd wordt door groot lijden als men het genot niet verstandig weet na te jagen; en ook is er niemand die op lijden gesteld is en het najaagt en wil bereiken omdat het lijden is, maar omdat zich niet zelden omstandigheden voordoen waarin men met inspanning en lijden een groot genot probeert te bereiken. Om een simpel voorbeeld te geven: wie van ons doet ook maar één inspannende lichaams oefening als hij er geen voordeel van denkt te hebben? Hoe kan men met goed recht iemand een verwijt maken die genot wil ervaren zonder vervelende gevolgen, of iemand die lijden uit de weg gaat wanneer het geen enkel genot oplevert?

Maar we hebben wel degelijk kritiek en we vinden dat onze afkeer gerechtvaardigd en ten volle verdiend is, wanneer het gaat om mensen die, verleid en bedorven door de aantrekkelijke genoegens van het moment, blind van begeerte niet voorzien welk lijden en welke narigheden hun te wachten staan. En even schuldig zijn degenen die hun plicht verzaken uit slapheid, dat wil zeggen door op de loop te gaan voor inspanningen en lijden.

Wat dat betreft is de keuze van de juiste gedragslijn gemakkelijk en ligt ze voor de hand. Want op ongedwongen momenten, wanneer we vrij zijn om te kiezen en niets ons belet te doen wat ons het meest bevalt, moeten we elk genot aangrijpen en elk lijden afwijzen. Maar in bepaalde omstandigheden en bij verplichtingen of dwingende noodzaak zal het dikwijls gebeuren dat we genot moeten afwijzen en dat we ons aan vervelende taken niet mogen onttrekken. Daarom wordt in dit soort situ-

aties door de wijze de volgende lijn aangehouden: hij wijst genot af om groter genot te bereiken en verduurt lijden om erger lijden te voorkomen.

Wanneer ik dit standpunt inneem, heb ik geen reden om te vrezen dat ik de daden van onze Torquati¹³ daarmee niet in overeenstemming kan brengen. Jij hebt hun namen zojuist opgesomd, met een goed geheugen en vooral met gevoelens van vriendschap en welwillendheid jegens mij, maar je hebt me met je lof voor mijn voorouders niet ontwapend of minder snel gemaakt in mijn repliek. Zeg me eens, hoe verklaar je hun daden? Denk je dat ze een aanval hebben gedaan op een gewapende vijand of zo wreed zijn opgetreden tegenover hun kinderen en hun eigen bloed zonder een moment aan hun eigen belang of voordeel te denken? Zelfs wilde dieren handelen niet zo overhaast en chaotisch dat hun bewegingen en impulsen voor ons onbegrijpelijk worden. En jij denkt dat zulke eminente mensen daden van zo'n omvang verricht hebben zonder reden?

Wat die reden is geweest zal ik zo meteen bekijken. Eerst zal ik de stelling verdedigen dat, als ze om de een of andere reden die – ongetwijfeld roemrijke – daden hebben verricht, deugdzaamheid op zichzelf voor hen de reden niet is geweest. “Hij rukte de vijand zijn halsketen af.” Ja, maar hij bedekte zich wel om niet gedood te worden. “Maar hij trotseerde groot gevaar.” Althans in de ogen van het leger. “Wat heeft hij daarmee bereikt?” Roem en populariteit, de krachtigste hulpmiddelen voor een leven zonder vrees. “Hij strafte zijn zoon met de dood.” Als hij dat zonder reden deed, zou ik niet van hem willen afstammen, van zo'n onaangenaam en onmenselijk man. Maar als hij het deed om ten koste van

eigen lijden de eerbied voor krijgstucht te versterken en het leger in een kritieke oorlog in bedwang te houden door vrees voor straf, zorgde hij voor het welzijn van de burgers, in het besef dat het zijne daarin vervat was.

En deze zienswijze heeft verstrekkende gevolgen. Want waar jullie betoog meestal de hoogste vlucht neemt, vooral bij jou,¹⁴ die zo ijverig voorbeelden uit het

verleden zoekt: de herinnering aan beroemde en moedige mannen en de verheerlijking van hun daden, die niet verricht werden uit een vorm van winstbejag maar om de schoonheid van de eer zelf — juist op dat punt blijft er niets van over wanneer we uitgaan van de keuze die ik zojuist heb vermeld: dat genoegens worden opgegeven om grotere te bereiken of lijden wordt geaccepteerd om aan groter lijden te ontkomen.

Maar voor dit moment genoeg over de illustere heldendaden van beroemde mannen. Want er zal weldra gelegenheid zijn om nader in te gaan op het streven van alle deugden naar genot. Nu zal ik uiteenzetten wat genot op zichzelf is en van welke aard het is, om elke misvatting van ondeskundigen weg te nemen en duidelijk te maken, hoe serieus, beheerst en streng de leer is die voor genotzuchtig, wellustig en slap wordt gehouden. Want wij zijn niet alleen op zoek naar genot dat ons op de een of andere manier plezierig aandoet en onze zintuigen streelt, maar wij beschouwen dát genot als het hoogste dat men ervaart wanneer alle lijden is weggenomen. Wanneer we van lijden bevrijd worden, verheugen we ons juist over die bevrijding en het vrij zijn van alle kwelling. Welnu, alles waarover we ons verheugen is genot, zoals alles waardoor we gekweld worden lijden is. Dus noemen we alle bevrijding van lijden terecht genot. Immers, wanneer door eten en drinken honger en dorst zijn verdreven, bezorgt juist de afwezigheid van die kwelling ons genot. Zo heeft in alle gevallen het verdrijven van lijden genot ten gevolge.

Daarom accepteerde Epicurus niets tussen lijden en genot: juist datgene wat sommigen het midden toescheen, omdat het vrij was van alle lijden, beschouwde

hij niet alleen als genot maar zelfs als het hoogste genot. Want ieder die zich bewust is van de aard van zijn gevoelens moet of in een toestand van genot verkeren of in een van lijden. Epicurus meent dat het hoogste genot zijn uiterste grens bereikt door het vrij zijn van alle lijden. Daarna kan genot wel worden gevarieerd en genuanceerd, maar groter of intenser kan het niet worden.'

Hogere idealen

Natuurlijk is de visie van de Stoa op het hoogste goed anders dan die van Epicurus. In de Stoïsche opvatting, hier verwoord door Cicero, is een belangrijke rol weggelegd voor het 'honestum' (het 'eerzame' of moreel goede), dat in verschillende kwaliteiten vorm krijgt. (DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM II 45-49)

Onder het eerzame¹⁵ verstaan we datgene wat, afgezien van alle nut, geheel onafhankelijk van beloningen en voordelen, op zichzelf met recht kan worden geprezen. Van welke aard het is kan tot op zekere hoogte worden begrepen uit de definitie die ik hier geef, maar nog meer uit het eensgezinde oordeel van alle mensen en uit de aspiraties en daden van de besten onder hen: zij doen zeer veel louter en alleen omdat het passend, juist, eerzaam is, hoewel ze zien dat het hun geen enkel voordeel zal brengen.

De mensen verschillen in veel opzichten van de dieren, maar toch het meest doordat ze van de natuur een verstand hebben gekregen en een actieve en krachtige geest, die razend snel van alles tegelijk overdenkt en 'speurzin' bezit: hij ziet oorzaken en gevolgen van dingen, trekt vergelijkingen, legt verbindingen tussen afzonderlijke zaken, koppelt de toekomst aan het heden en overziet bij voorbaat elke mogelijke situatie in het leven. Datzelfde verstand maakt dat de mens verlangt naar gezelschap van andere mensen en met hen overeenstemt in natuur, taal en manier van doen, zodat zijn

liefde voor zijn huisgenoten en dierbaren zich geleidelijk uitbreidt en hij zich voegt in de gemeenschap, eerst van zijn medeburgers en dan van alle stervelingen en, zoals Plato aan Archytas schrijft,¹⁶ beseft dat hij niet voor zichzelf alleen geboren is, maar voor zijn vaderland en voor allen die hem dierbaar zijn, zodat voor hemzelf maar een heel klein gedeelte overblijft.

Diezelfde natuur heeft in de mens het verlangen geschapen om de waarheid te zien. Dat blijkt heel duidelijk uit het feit dat we, als we vrij zijn van beslommeringen, zelfs graag willen weten wat in de hemel gebeurt! Uit dit instinct komt onze liefde voort voor alles wat waar – dat wil zeggen trouw, oprecht, standvastig – is en onze afkeer van alles wat ijdel, vals en bedrieglijk is, zoals bedrog, meened, boosaardigheid en onrecht. Hetzelfde verstand bevat een besef van waardigheid en grootheid, dat meer geneigd is tot bevelen dan tot gehoorzamen, dat alle menselijke aangelegenheden draaglijk en zelfs onbeduidend acht, een hooggestemd element, dat geen vrees kent, voor niemand opzij gaat en niet te overwinnen is.

Op de drie genoemde vormen¹⁷ van eerzaamheid volgt een vierde, even mooi en verbonden met de andere drie: orde en matigheid. Doordat men die op een bepaalde manier heeft waargenomen in uiterlijke vormen en de rangorde daarvan, is men ook uitgekomen bij eerzaamheid in woorden en daden. Want uitgaande van de drie loffelijke eigenschappen die ik heb genoemd vreest ze onnadenkendheid, waagt ze het niet iemand met een onbeschaamde uiting of daad te schaden en deinst ze terug voor een daad of uitspraak die een man onwaardig lijkt.

Hier heb je dan, Torquatus, van alle kanten volledig en volmaakt, de gestalte van de eerzaamheid: ze ligt geheel in deze vier deugden, die ook door jou gememo-reerd zijn. Jouw Epicurus zegt dat hij absoluut niet weet wat ze inhoudt of van welke aard ze is in de ogen van de-geenen die van eerzaamheid de maatstaf voor het hoogste goed maken. Want – zo zegt hij – als ze alles terugbren-gen tot eerzaamheid en tegelijk beweren dat daarin geen genot ligt, klinken hun woorden hol (dat zijn precies de woorden die hij gebruikt), en begrijpen en zien ze niet wat voor inhoud aan deze term ‘eerzaamheid’ moet worden gegeven. Want in het gewone taalgebruik wordt alleen datgene eerzaam¹⁸ genoemd wat in de publieke opinie roemvol is. ‘En,’ zo zegt hij, ‘al is roem vaak aan-genamer dan bepaalde genoegens, hij wordt toch nage-jaagd wegens het genot dat hij verschaft.’

Zie je hoe groot het verschil in denken is? Een be-roemd filosoof, die niet alleen diepe indruk heeft ge-maakt op Griekenland en Italië maar ook op de hele bar-barenwereld, zegt dat hij niet begrijpt wat eerzaamheid is, als die niet in het genot zou liggen, of het zou datgene moeten zijn wat door de volksmond wordt geprezen. Maar dat is naar mijn oordeel vaak juist immoreel en als het eens een keer niet immoreel is, komt dat doordat de massa iets prijst wat op zichzelf juist en lofwaardig is. Maar dat wordt dan niet eerzaam genoemd omdat het door de massa wordt geprezen, maar omdat het van dien aard is dat, zelfs al zouden de mensen het niet kennen, al zouden ze erover zwijgen, het toch door zijn schoon-heid en glans lofwaardig is. En daarom zegt diezelfde Epi-curus, gedwongen door de onweerstaanbare kracht van de natuur, op een andere plaats hetzelfde wat zojuist

ook door jou is gezegd: dat men niet aangenaam kan leven, als men niet tevens eerzaam leeft.

De mens komt op het spoor van dit 'honestum' dankzij zijn ratio. Daardoor ook onderscheidt hij zich van de dieren. (DE OFFICIIS I II-14)

Om te beginnen heeft de natuur aan elk soort levende wezens het instinct gegeven om zichzelf, zijn leven en lichaam te beschermen, af te weren wat schadelijk lijkt, en te zoeken naar alles wat nodig is om te leven, zoals voedsel, schuilplaatsen en dergelijke, en zich dat te verschaffen. Verder hebben alle levende wezens de drang gemeen om zich te verenigen met het oog op nageslacht, en ook een zekere mate van zorg voor dat nageslacht. Maar tussen mens en dier bestaat vooral dit verschil, dat het dier alleen door zijn zintuigen wordt geactiveerd en zich daardoor voegt naar de dingen van het moment, met heel weinig besef van verleden of toekomst. De mens echter, die deel heeft aan de rede en daardoor besef heeft van opeenvolging, ziet de oorzaken van de dingen en kent hun voorstadia en 'antecedenten' goed, stelt overeenkomsten vast, en met de dingen van het moment verbindt hij die van de toekomst. Hij overziet gemakkelijk het hele verloop van zijn leven en treft de nodige voorbereidingen om dat door te komen.

Dezelfde natuur verbindt door de kracht van de rede de ene mens met de andere in taal- en leefgemeenschap, en wekt in hem vooral een bijzondere liefde voor zijn nakomelingen. Verder brengt ze hem ertoe gemeenschappen van mensen te vormen en samenkomsten te houden en die te bezoeken, en in verband daarmee moeite te doen om zich te verschaffen wat beschikbaar is

voor comfort en levensonderhoud, niet alleen voor zichzelf maar ook voor zijn vrouw, zijn kinderen en voor alle anderen die hem dierbaar zijn en die hij moet beschermen. Deze zorg stimuleert mensen en maakt ze daadkrachtiger.

Wat vooral specifiek is voor de mens, is het opsporen en onderzoeken van de waarheid. Daarom willen we zo graag, wanneer we vrij zijn van noodzakelijke bezigheden en zorgen, iets zien, horen, bijleren, en vinden we kennis van verborgen of wonderlijke zaken onmisbaar om gelukkig te leven. Hieruit blijkt dat wat waar, eenvoudig en zuiver is het meest past bij de natuur van de mens. Met dit verlangen om de waarheid te zien is een streven naar de eerste plaats verbonden: een geest die door de natuur goed gevormd is wil niet gehoorzamen, behalve dan aan iemand die leefregels of onderricht geeft of die in het algemeen belang rechtvaardig en wettig regeert. Hieruit komen geestelijke grootheid voort en geringschatting van menselijke zaken.

En het is bepaald geen gering vermogen van zijn natuur en verstand dat alleen dit levend wezen beseft wat orde is, wat passend is, wat de juiste maat is in daden en woorden. In heel de zichtbare wereld heeft geen enkel ander levend wezen besef van de schoonheid, de lieflijkheid en de harmonie van delen. En de natuur en het verstand brengen dit vermogen in soortgelijke vorm over van de ogen naar de geest in de mening dat schoonheid, bestendigheid en orde nog veel meer in gedachten en daden moeten worden gehandhaafd; en ze zorgen ervoor nooit onbetamelijk of onmannelijk te handelen, en vooral bij alle meningen en daden niet onbeheerst te handelen of te denken. Uit dit alles wordt datgene wat

we zoeken gevormd en totstandgebracht: het eerzame, dat ook als het geen bekendheid krijgt, toch eerzaam is, en waarvan we naar waarheid zeggen dat het, ook al zou het door niemand worden geprezen, van nature prijzenswaardig is.

Het 'honestum' krijgt gestalte in vier hoofddeugden. Volgens de Stoa zijn dat: wijsheid, rechtvaardigheid, edelmoedigheid en zelfbeheersing. Deze deugden zijn fundamenteel voor de menselijke samenleving. (DE OFFICIIS I 15-17)

Alles wat eerzaam is, komt voort uit een van vier onderdelen. Het bestaat ofwel in het doorgronden en hanteren van de waarheid, of in het beschermen van de gemeenschap van de mensen, waarbij men ieder het zijne geeft en verplichtingen trouw nakomt, of in de grootheid en kracht van een hoogstaande en onoverwinnelijke geest, of in orde en maat bij alle daden en woorden, het terrein van de gematigdheid en de zelfbeheersing. Hoewel deze vier delen onderling verbonden en vermengd zijn, leveren ze toch ieder afzonderlijk bepaalde soorten taken op. Zo is bijvoorbeeld in het onderdeel dat het eerst beschreven is, waarin we wijsheid en inzicht plaatsen, het opsporen en vinden van de waarheid gelegen, en van die deugd is dat de specifieke taak. Want wie het beste doorziet wat in iedere zaak de kern van de waarheid is, en wie het scherpst en snelst de diepste reden kan zien en verklaren, wordt terecht voor het verstandigst en het wijsst gehouden. En daarom is aan hem de waarheid toegewezen als stof om te behandelen en zich mee bezig te houden.

Aan de drie overige deugden is de plicht opgelegd om alles wat onmisbaar is voor de praktijk van het leven te

verschaffen en te behoeden. Zij dienen ervoor te zorgen dat de sociale betrekkingen tussen de mensen instand worden gehouden en dat een hoogstaande en ruimdenkende geest zichtbaar wordt in het vergroten van midde-len en het treffen van goede voorzieningen voor zichzelf en zijn familie – en nog veel meer in het versmiden van dat alles. Maar orde, standvastigheid, gematigdheid en dergelijke eigenschappen zijn gelegen in dat onderdeel waarvoor een zekere mate van handelen vereist is en niet alleen bezigheid van de geest. Want door bij alle ver-richtingen in het leven enige maat en orde in acht te ne-men zullen we eerzaamheid en waardigheid behouden.

Het verlangen naar waarheid en kennis is in de Stoïsche opvatting heel kenmerkend voor de mens, maar we moeten daarbij wel oppassen voor fouten. En als echte Romein voegt Cicero daar nog aan toe dat dit stre-ven naar kennis ons niet mag afhouden van concrete activiteiten. (DE OFFICIIS I 18-19)

Van de vier terreinen waarover we de aard en het wezen van het eerzame verdelen raakt het eerste, dat in kennis van de waarheid bestaat, het meest de menselijke na-tuur. Want wij worden allemaal getrokken en gedreven tot verlangen naar kennis en weten. Wij vinden het mooi daarin uit te blinken, en we noemen het slecht en schandelijk zich te vergissen, te dwalen, iets niet te weten en zich te laten misleiden. Bij dit natuurlijke én nobele streven moeten twee fouten vermeden worden. De eer-ste is dat we onbekende zaken voor bekend houden en er ondoordacht mee instemmen. Wie deze fout wil vermij-den – en iedereen moet dat willen – zal tijd nemen om de dingen zorgvuldig te overwegen. De andere fout is dat

men soms te grote vlijt en te veel moeite besteedt aan duistere en ingewikkelde zaken die bovendien niet noodzakelijk zijn.

Wanneer men deze fouten vermijdt, zal alle moeite en zorg die aan hoogstaande en wetenswaardige zaken wordt besteed terecht geprezen worden. Zo horen we op het gebied van de astronomie over Gaius Sulpicius, en op dat van de geometrie heb ik Sextus Pompeius¹⁹ persoonlijk gekend. Verder zijn er veel experts in de dialectiek en nog meer in het burgerlijk recht, allemaal takken van wetenschap die zich bezighouden met het opsporen van de waarheid. Het is echter in strijd met onze morele plicht zich uit belangstelling hiervoor van het verrichten van daden te laten afleiden. Want alle lofwaardigheid van de deugd bestaat in handelen. Dat kent echter vaak onderbrekingen en gunt ons veelvuldig een terugkeer naar studie. Bovendien stelt de activiteit van de geest, die nooit tot rust komt, ons voortdurend in staat naar kennis te streven, ook zonder dat we daar speciaal moeite voor doen. Maar elke gedachte en elke beweging van de geest zullen ofwel gewijd zijn aan het nemen van besluiten over hoogstaande zaken, die betrekking hebben op een goed en gelukkig leven, of op het streven naar weten en kennis.

Rijk maar ongelukkig

Eigenlijk is de deugd op zichzelf al genoeg voor een mens om een gelukkig leven te leiden, zegt Cicero. Hoe machtig iemand is of hoe groot zijn bezit is zegt maar weinig over zijn geluk. Een illustratie hiervan is het bekende verhaal over de tiran Dionysius, die van 406-367 v. Chr. regeerde in Syracuse. (TUSCULANAE DISPUTATIONES V 57-62)

Achtendertig jaar lang was Dionysius tiran van Siracuse, nadat hij zich op vijftwintigjarige leeftijd meester had gemaakt van de alleenheerschappij. Hoe mooi was de stad, hoe rijk de staat die hij in slavernij onderdrukt hield! Over deze man hebben we uit goede bron vernomen dat hij uiterst matig leefde en scherpzinnig en doortastend was in zijn handelen, maar dat hij tevens van nature boosaardig en onrechtvaardig was. Daarom moet hij iemand met een goede kijk op de waarheid diep ongelukkig voorkomen. Want juist datgene wat hij hevig had begeerd bereikte hij nóg niet, toen hij meende alles te kunnen.

Hij was van goede familie en voorname afkomst (alhoewel daarover verschillende overleveringen bestaan), beschikte over talloze vrienden van zijn leeftijd en ging met veel verwanten om; bovendien had hij naar Griekse gewoonte liefdesbanden met enkele jongemannen. Toch vertrouwde hij niemand van hen, en hij liet de bewaking van zijn persoon over aan mannen die hij als slaven uit het personeel van rijke families had geselecteerd en zelf de vrijheid had geschonken, een troep buiten-

landse en onbeschaafde barbaren. Zo had hij zichzelf door zijn onrechtmatige verlangen naar de alleenheerschappij in zekere zin in een kerker opgesloten. Hij liet zelfs zijn dochters opleiden in het scheren om zijn nek niet aan een kapper te hoeven toevertrouwen. Zo beoefenden de koningsdochters een laagstaand slavenvak en schoren ze als kapsters de baard en het haar van hun vader. Maar ook hun nam hij, toen ze volwassen waren, hun ijzeren gereedschap af en hij wenste dat ze voortaan zijn baard en haar met gloeiende notendoppen afschroelden.

Hij had twee vrouwen, zijn landgenote Aristomache en Doris uit Locris. Als hij 's nachts naar hen toe ging, werd alles eerst verkend en doorzocht. Hij had het bed in

zijn slaapkamer met een brede greppel omgeven en het oversteken daarvan met een houten bruggetje mogelijk gemaakt; dat draaide hij weg nadat hij de deur van de slaapkamer had gesloten. Ook hield hij zijn redevoeringen altijd vanaf een hoge toren, omdat hij niet op openbare tribunes durfde plaats te nemen.

Toen hij een keer een balspel wilde spelen (dat deed hij vaak met groot enthousiasme) en zijn tunica uitdeed, overhandigde hij, zo zegt men, zijn zwaard aan een jongen die hij beminde. Een van zijn vrienden zei schertsend: 'Aan hem hier vertrouw jij in elk geval wel je leven toe', en de jongeman moest daarom lachen. Daarop liet hij beiden ter dood brengen, de een omdat hij gewezen had op een manier om hem uit de weg te ruimen en de ander omdat hij door zijn lach met die opmerking had ingestemd. Deze daad maakte hem zo verdrietig dat hij onder niets in zijn leven zwaarder gebukt ging; want degene die hij hartstochtelijk had liefgehad, had hij gedood. Zo worden mensen die zich niet kunnen beheersen door hun begeerten verscheurd: wanneer je aan de ene toegeeft, moet je aan de andere weerstand bieden.

Deze tiran heeft trouwens zelf een oordeel uitgesproken over de mate van zijn geluk. Toen een van zijn vlei-ers, Damocles, hem in een gesprek wees op zijn rijkdommen, zijn macht, de verhevenheid van zijn alleenheerschappij, zijn overvloed aan bezittingen en de pracht en praal van het koninklijk paleis, en zei dat niemand ooit gelukkiger was geweest, zei hij: 'Wel, Damocles, wil je, aangezien dit leven je zo aanstaat, er zelf eens van proeven en mijn lot ervaren?' Toen hij zei dat hij dat graag wilde, liet hij de man installeren op een gouden bed, bedekt met een prachtig geweven kleed met schitterend

borduurwerk, en hij liet op een aantal tafeltjes sierlijk vaatwerk van gedreven zilver en goud bij hem plaatsen. Speciaal gekozen jonge slaven van opvallende schoonheid moesten bij de tafel gaan staan en hem op zijn wenken toegewijd bedienen. Er waren parfums en kransen, er werden reukwerken gebrand en de tafels werden overladen met de meest uitgelezen gerechten. Damocles achtte zichzelf een door het lot gezegend man.

Te midden van deze praal liet Dionysius een fonkelend zwaard van het plafond naar beneden zakken, bevestigd aan een paardenhaar, zodat het boven de nek van de gelukzalige man hing. Daardoor keek hij niet naar die mooie dienaren of naar het kunstige zilver, strekte zijn hand niet uit naar de tafel, en de kransen gleden vanzelf van hem af. Tenslotte smeekte hij de tiran weg te mogen gaan, omdat hij niet langer gelukkig wilde zijn.

Heeft Dionysius daarmee voldoende duidelijk gemaakt, denk je, dat er geen vorm van geluk bestaat voor iemand die altijd leeft onder de dreiging van een schrikbeeld? En hij had zelfs de mogelijkheid niet meer om terug te keren naar rechtvaardig gedrag en zijn medeburgers hun vrijheid en rechten terug te geven. Want als jongeman had hij met de onbezonnenheid van zijn leeftijd zich in zulke fouten verstrikt en zulke wandaden begaan, dat het begin van een verstandig en gezond leven meteen zijn ondergang zou hebben betekend.

Over de vertaling

De in deze uitgave opgenomen vertalingen zijn van de hand van drie vertalers.

De fragmenten uit *De natura deorum* zijn vertaald door Vincent Hunink. Ze zijn eerder gepubliceerd in een integrale vertaling van dit werk:

Cicero, *De goden*, vertaald en van aantekeningen voorzien door Vincent Hunink, met een inleiding door J. den Boeft, (Athenaeum—Polak & Van Gennepe) Amsterdam 1993.

De fragmenten uit *De divinatione* zijn vertaald door W. A. M. Peters en werden eveneens eerder gepubliceerd in een integrale vertaling:

Cicero, *Over het voorspellen van de toekomst (De Divinatione)*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door W. A. M. Peters, (Ambo) Baarn 1992.

De hieruit geselecteerde teksten zijn voor deze uitgave geheel herzien door Hedwig W. A. van Rooijen-Dijkman.

De overige fragmenten zijn vertaald door Hedwig W. A. van Rooijen-Dijkman en werden niet eerder gepubliceerd.

Noten

1 Cicero doelt op de dood van zijn dochter Tullia in 45 v.Chr.

2 Het klassiek Latijn kende minder letters dan ons huidige alfabet. De letters y en z werden alleen in Griekse woorden gebruikt en golden in Cicero's tijd niet als Latijnse letters. De letters j, u en w dateren van na de Romeinse periode.

3 Aristoteles, *Fragment* 12. Het fragment gaat terug op Aristoteles' vroege dialoog *Over filosofie*. Hier staat Aristoteles duidelijk onder invloed van Plato's bekende 'grot-allegorie' (Plato, *Politeia* 7, 514A-517A).

4 Ennius, *Annalen* 546 (Warmington).

5 Een citaat uit Cicero's eigen vertaling van Aratus *Phaenomena*. Cicero legt dus dichtregels van zichzelf in de mond van de spreker Balbus. In II 104, een in deze uitgave niet opgenomen passage, zegt hij dit ook expliciet.

6 Cotta richt zich tot Balbus als vertegenwoordiger van de Stoïci.

7 P. Scipio Cornelius Africanus Minor, vermoord in 129 v.Chr.

8 Bedoeld is Athene.

9 Apollo.

10 Kleine blokjes eikenhout met daarop gegraveerd tekens of woorden. Zij bevonden zich in de tempel van Fortuna te Praeneste.

11 Flaminius leed een vernietigende nederlaag tegen Hannibal bij het Trasumeense meer (217).

12 Een zinspeling op de Stoïcijnen. De hierna volgende opmerking over de 'bouwmeester' geeft de vererende manier weer waarop binnen de Epicureïsche school over Epicurus gesproken werd.

13 Cicero heeft eerder (in c.23 e.v.) in twijfel getrokken dat beroemde Romeinen met de naam Torquatus hun heldendaden verrichtten met het oog op genot. De eerste Torquatus kreeg deze erenaam toen hij in 361 v.C. een Galliër zijn halsketen (*torques*) afrukte en zich daarmee tooide. In 340 strafte dezelfde man zijn zoon met de dood, omdat hij tegen zijn orders een gevecht met de vijand was aangegaan.

14 De spreker richt zich hier tot een andere deelnemer aan de discussie.

15 Cicero vertaalt het Griekse begrip *to kalon* (morele schoonheid, hoogstaande moraal) met de Romeinse term *honestum*. Het Nederlands heeft geen goed equivalent: 'eerzaamheid' behoudt althans het begrip eer (*honor*).

16 Plato schrijft dit in zijn negende brief. Archytas van Tarente was een bekend Pythagoreeër in de vierde eeuw v.Chr.

17 Bedoeld zijn de deugden wijsheid, rechtvaardigheid en grootmoedigheid.

18 Hier lopen twee betekenissen van *honestus* door elkaar: 'eer bezittend' en 'eer verlenend'.

19 Gaius Sulpicius Galus voorspelde een maansverduistering in de nacht voor de beslissende slag bij Pydna in 168 v.Chr. Sextus Pompeius was een oom van de grote veldheer Pompeius.

De aard van de goden en de verhouding tussen mensen en goden hielden de Romeinen ernstig bezig. Vooral de filosofen braken zich het hoofd over hoe ze de goden moesten zien en in hoeverre hun geluk op aarde door goddelijke bemoeienis werd beïnvloed. Bij Cicero lezen we, in heldere en mooie bewoordingen, hoe de Epicureeërs, de Stoa en de sceptici van de Academie over het probleem dachten. Maar ook de Romeinse opvattingen over de voorspellingskunst komen aan bod, evenals de opvattingen van de diverse filosofische stromingen over het hoogste goed en het grootste kwaad.

Deze zorgvuldige keuze geeft een mooi overzicht van de verschillende meningen van de belangrijkste filosofische scholen, en daarmee een even mooi inzicht in de religieuze vragen van de Romeinse maatschappij. De sublieme stijl van Cicero staat verder garant voor een zowel prettig leesbaar als boeiend boek.

Voor *De kleine Cicero* zijn teksten gekozen uit Cicero's *De natura deorum*, *De divinatione*, *De finibus bonorum et malorum*, *De officiis* en *Tusculanae disputationes*. Bij de selectie is uitgegaan van de stof voor het eindexamen Latijn in 2000.

Vincent Hunink is als latinist werkzaam aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit Leiden. Voor de Baskerville Serie vertaalde hij werk van Apuleius, Cicero, Caesar en Sallustius, en *De zeereis van de heilige Brendaan*.

H.W.A. van Rooijen-Dijkman vertaalde eerder onder anderen Cicero en maakte voor de Baskerville Serie de prachtige vertaling van Livius' *Hannibal voor de poorten*.

W.A.M. Peters maakte onder meer vertalingen van Cicero's *Over ouderdom* en *Over vriendschap*.

Omslag: Anneke Germers

Illustratie: Hanneke van der Hoeven

ISBN 90 253 0646 2 / NUGI 301

9 789025 306465